

Στη σειρά Δοκίμια κυκλοφορούν:

BENDA J. *Η προδοσία των διανοουμένων*
BRADEN K. & SHELLEY F. *Παγκόσμια γεωπολιτική*
ΓΕΡΑΣΗΣ Γ. *Το χρονικό της εθνικής τραγωδίας*
ΓΕΡΑΣΗΣ Γ. *Η Ελλάδα στη δίνη της οικονομικής κρίσης*
ΓΕΡΑΣΗΣ Γ. *Η νεοελληνική ταυτότητα*
ΓΕΡΑΣΗΣ Γ. *Η εικόνα ως οντολογία του αγαθού*
CERRONETI G. *Η σιωπή του σώματος*
ΚΑΛΙΓΑΣ Π. *Η εξάντλησις των κομμάτων*
ΚΟΥΡΑΚΗΣ Ν. *Κλασικά ιδεώδη για μια σύγχρονη παιδεία*
ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ Β. *Οδοιπορικά γυναικών στην Ανατολή*
LONDON J. *Οι άνθρωποι της αβύσσου*
MARCOS (SUBCOMANDANTE) *Ιστορίες του γερο-Αντόνιο*
MORIN E. *Αφήνοντας τον εικοστό αιώνα*
ΡΑΜΦΟΣ ΣΤ. *Νόστος*
ΡΟΖΑΝΗΣ ΣΤ. EZRA POUND: *Ένας νεωτερικός Οδυσσέας*
QUINCEY TH. *de Η δολοφονία ως μία εκ των καλών τεχνών*
POUND E. *Η αλφαβήτα της ανάγνωσης*
ROSENBERG N. & BIRDZELL L.E. *Πώς πλούτισε η Δύση*
SCHATZ K. *Το πρωτείο του πάπα*
ΣΟΚΟΛΗΣ Κ.Σ. *Αυτοκρατορία*
ΣΤΕΡΤΙΟΥ Α. *Η γερμανική εξωτερική πολιτική (1945-2005)*
ΣΤΕΡΤΙΟΥ Α. & RICHTER H. [επιμ.] *Το Κυπριακό με το βλέμμα των ξένων*
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ *Οι περιθωριακοί*
THUAL FR. *Η κληρονομιά του Βυζαντίου*
ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ Α. *Γεωγραφικοί μύθοι της διεθνούς πολιτικής*

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΕΝΝΗΜΑΤΑΣ

ΕΛΛΑΣ: ΔΥΣΗ Ή ΑΝΑΤΟΛΗ;

Ο ΑΚΟΙΝΩΝΗΤΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ
ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Επίμετρο: Κώστας Α. Λάβδας

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΡΟΕΣ

ΔΟΚΙΜΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα κείμενα που φιλοξενούνται στον ανά χείρας τόμο αποτελούν καταδύσεις στο ιστορικό και πολιτισμικό υπόβαθρο της νεοελληνικής πολιτικής πραγματικότητας οι οποίες υπαγορεύτηκαν από την αναγκαιότητα ιστορικής τεκμηρίωσης πολιτικών ισχυρισμών που κατά καιρούς έχω αναπτύξει στον πολυετή δημόσιο λόγο μου σχετικά με τον μετέωρο βηματισμό του εθνικού μας εκσυγχρονισμού. Οι αναγωγές αυτές συνολικά εντάσσονται σε μια ακολουθία συλλογισμών ανάλυσης της νεοελληνικής πολιτικής και κοινωνικής ζωής, πρωτίστως για την περίοδο μετά τη Μεταπολίτευση του 1974.

Από την έναρξη της πολιτικής μου ενεργοποίησης, αμέσως μετά τη Μεταπολίτευση του 1974, και μέχρι σήμερα, κύριος άξονας του πολιτικού μου προβληματισμού υπήρξε και παραμένει η αναζήτηση των πολιτικών και ιστορικών αιτιών για την υστέρηση και τις παλινωδίες που παρατηρούνται στη διαδικασία εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας. Οι διερευνησεις μου εστιάζονται ιδιαίτερα στις σθεναρές αντιστάσεις που η ελληνική κοινωνία αντιτάσσει διαχρονικά στις περιοδικές απόπειρες για «άνοιγμα» της κοινωνίας και της οικονομίας στον οικονομικό και πολιτισμικό ανταγωνισμό. Οι αντιστάσεις αυτές κατά την τελευταία περίοδο της Μεταπολίτευσης (1990-2009) προοβλάν είντονες και διάστροφες μορφές. Κατά την περίοδο αυτή ο ευρωπαϊκός εκσυγχρονισμός της χώρας προσέλαβε το χαρακτηριστικό επείγοντος εθνικού αιτήματος. Νοούμενος ακριβέστερα ως η λειτουργική συμβατοποίηση της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας προς το δυτικοευρωπαϊκό της περιβάλλον, μέσα στο οποίο η Ελλάδα δεσμεύτηκε ιστορικά αυτοβούλως να προσαρμοστεί, ο ευ-

Σειρά: ΔΟΚΙΜΙΑ
Υπεύθυνος σειράς: Δρ. Ελευθέριος Καρτάκης

Συνγραφέας: Παναγιώτης Γεννηματάς
Τίτλος: *Ελλάς: Δύση ή Ανατολή;*

Επιμέλεια έκδοσης: Αλέξανδρος Βέλιος
Διορθώσεις: Γεωργία Θάνου

Α' έκδοση: Μάρτιος 2013
Β' έκδοση: Μάιος 2014

© Εκδόσεις ΡΟΕΣ, Αθήνα 2014

Κεντρική διάθεση: Λομβάρδου 27-29, 114 73 Αθήνα
Τηλ.: 210 6429409, 210 6468156, Fax: 210 6411597
e-mail: printa@otenet.gr, www.printa-ros.gr

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με το ν. 100/1975. Επίσης, απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπίες, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Στοιχειοθεσία – σελιδοποίηση – μακέτα εξωφύλλου: Άννα Σαπουντζή

PRINTED IN GREECE

ISBN: 978-960-283-361-2

ρωπαϊκός εκσυγχρονισμός απετέλεσε ονομαστικά την επίσημη πολιτική/προγραμματική ατζέντα των πολιτικών κομμάτων εξουσίας. Στην πράξη όμως δεν μεταφράστηκε ποτέ σε συστηματική και αταλάντευτη μεταρρυθμιστική προσαρμογή.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, όταν η χώρα βρέθηκε χαριστικά μέσα στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE - κοινό νόμισμα), χωρίς επί της ουσίας να έχει εκπληρώσει ικανοποιητικά τα αυστηρά κριτήρια επιλογής που καθόριζε η Ευρωπαϊκή Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), τα δύο κόμματα εξουσίας (Νέα Δημοκρατία και ΠΑΣΟΚ), αντί να εντείνουν περαιτέρω τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες για την εκ των υστέρων ολοκλήρωση του αναγκαίου προγράμματος οικονομικής σύγκλισης και δημοσιονομικής προσαρμογής, προτίμησαν να ευθυγραμμιστούν με τις διογκούμενες κοινωνικές αντιτάσεις απέναντι στην αναγκαία επιτάχυνση της εκσυγχρονιστικής διαδικασίας και να αποκλιμακώσουν τις προσπάθειες για συνεπή ολοκλήρωση του κοινού μεταρρυθμιστικού προγράμματος που ατέρρευε από την προαναφερόμενη συνθήκη. Η πολιτική απροθυμία τήρησης των ευρωπαϊκών δεσμεύσεων και ο συμβιβασμός με τις αντιτάσεις των παραδοσιακών ομάδων συμφερόντων εξωραϊστίχτηκε ανεύθυνα υπό τον καθηνυχαστικό τίτλο της «ήπιας προσαρμογής», που επιχείροισε να συγκαλύψει τις εγγενείς αδυναμίες της μεταρρυθμιστικής πολιτικής βούλησης. Η παρεμβολή της «επιτυχούς» διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004 και η ευφορία που εξ αυτού καλλιεργήθηκε από τους κυβερνητικούς παράγοντες και τους «διευθυντικούς» κύκλους της ελληνικής κοινωνίας (ομάδες συμφερόντων που είχαν γενναιόδορα βεβαίως επωφεληθεί από τη συγκεκριμένη εμβόλη αλλά οικονομικά/επενδυτικά αμφιλεγόμενη εθνική «αναπτυξιακή» ευκαιρία) συνετέλεσαν τα μέγιστα στον γενικότερο συνειδησιακό εφησυχασμό. Το αποτέλεσμα της ανακοπής των μεταρρυθμιστικών προσαρθεσίων που είχαν δρομολογηθεί κατά την περίοδο 1993-2000 και είχαν έως τότε αποδώσει αξιοσημείωτα κατ' αγωγήν αποτελέσματα βιώνεται σήμερα ζοφερά από ολόκληρο τον ελληνικό λαό ως πολυδιάστατη εθνική χρεοκοπία.

Οι έντονες αντιτάσεις απέναντι στον ευρωπαϊκό εκσυγχρο-

σμοί, που παρατηρούνται κατά το διάστημα της τελευταίας, εθνικά κρίσιμης εικοσαετίας, σε πρώτο επίπεδο ανάγνωσης συνιστούν μορφές αυτοάμυνας συγκεκριμένων οικονομικών συμφερόντων και κοινωνικών δομών που έχουν μεταπολεμικά οικοδομηθεί και οι οποίες μεταπολιτευτικά ισχυροποιήθηκαν στο έπακρον από τον πελατειακό προστατευτισμό ενός διανεμητικού κράτους. Πέραν όμως των γενετικών τους σχέσεων με συγκεκριμένες κρατικές λειτουργίες οι οποίες χαρακτηρίζουν από την ίδρυσή του αδιάλειπτα το νεοελληνικό κράτος (προστατευτισμός - πελατειακότητα), οι αντιτάσεις αυτές έχουν και αυτοτελή ριζώματα στο διαχρονικό πολιτισμικό υπόβαθρο της νεοελληνικής ιστορικής ζωής. Φύονται και αναπαράγονται ομοιοστατικά πάνω σε σύστοιχες πολιτισμικές υποδομές βαθύτερης ανατολικο-μεσογειακής γενεαλογίας. Οι πολιτισμικές αυτές υποδομές είναι ταυτόσημες με την ιστορική εθνογένεση και κοινωνιογένεση του μεταβυζαντινού νεοελληνισμού. Ακροβέστερα, ανάγονται στην απώτερη βυζαντινοχριστιανική καταγωγή του νεοελληνικού κοινωνικού και ιδεολογικού μορφώματος που ανατρέπει σε πολύ προγενέστερους από την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) αιώνες (11ος-15ος).

Καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση ιδεολογικών παραστάσεων και συμπεριφορικών αντανακλαστικών της νεοελληνικής κοινωνίας που διαιωνίζονται μέχρι και σήμερα έχει διαδοραματίσει η ανθρωπολογία της ανατολικής χριστιανικής ορθοδοξίας και η πολιτικά ακώλυτη αναπαράγωγική πομπαντική της ανατολικής ορθόδοξης Εκκλησίας. Η παιδαγωγική συμβολή των δύο αυτών συντελεστών κοινωνικοποίησης, πρώτον στην ψυχροδομή των πιστών, αφετέρου στην ιδεολογική υπερδομή της νεοελληνικής κοινωνίας, έχει επιπρόσθετα επιβαρυνθεί από την ομόρροπη πολιτισμική επίδραση που άσκησε ο οθωμανικός σκοταδιασμός κατά τη μακρά περίοδο της τουρκοκρατίας. Η πρόσθετη αυτή ανατολίτικη πολιτισμική στοιβάδωση ολοκλήρωσε την εγγενώς σκοταδιστική βυζαντινοχριστιανική διαπαιδαγώγηση που είχε επί μακρού αιώνες προηγηθεί. Αποτελεσμα της αδιάκοπης αυτής ιστορικής ακολουθίας υπήρξε η απομόνωση του νεαρού νεοελληνισμού από τους ανανεωτικούς ανέμους της συντελούμενης στη λα-

τινική Δύση αναγεννησιακής κοσμογονίας (14ος-15ος αιώνας) και στη συνέχεια από τις ανεπλόδιστες επιρροές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (18ος αιώνας). Ιστορικοπαιδαγωγική συνέπεια αυτού του μακροχρόνιου αποκλεισμού υπήρξε η παγίωση στη νεοελληνική λαϊκή ψυχολογία μακροϊστορικών συμπεριφορικών και συλλογιστικών σταθερών προνεωτερικού χαρακτήρα, απεργασμένων ιστορικά από την ανατολική ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση και αδιάλειπτα ελεγχόμενων από την πολιτικά συγκυβερνώσα (τόσο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, όσον εξίσου και μετά την εθνική απελευθέρωση) ανατολική ορθόδοξη Εκκλησία.

Με την ιστορική του αποκοπή από το απελευθερωτικό πνευματικό ρεύμα της ευρωπαϊκής ιστορίας που ονομάστηκε «Αναγέννηση»,¹ η διακριτικά περί τον 11ο αιώνα αναδυόμενη από τη

1. Ως «Αναγέννηση» εννοούμε την αναγέννηση της σπουδής των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων και του πνεύματος μάθησης συνολικά, του ερευνητικού δηλαδή πνεύματος των αρχαίων Ελλήνων, το οποίο εστόμωσε για μία ολόκληρη χιλιετία ο χριστιανισμός μετά τον 4ο π.Χ. αιώνα. Η σπουδή όμως αυτή συντρέχει με μία συνολική στροφή του πνεύματος προς τον άνθρωπο, τον κόσμο και τη ζωή, που ο χριστιανισμός είχε ως τότε υποτάξει σε μια αυστηρή θεοκεντρική αντίληψη. Η Αναγέννηση συντελέστηκε στη λατινική πρωτίστα Δύση, κυρίως στην Ιταλία του 14ου και του 15ου αιώνα, ως μορφωτική κατάσταση των ανωκτών οικονομικών διαδικασιών και των αντιστοίχως ανερχόμενων εμπορικών αστικών τάξεων στις ανεξάρτητες ιταλικές πόλεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χριστιανισμός, με την επίσημη και κατά το πνεύμα άσκησης της ιδεολογικής του εξουσίας **ολοκληρωτική του επιβολή** στην ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, μαζί με το κλείσιμο των σχολών και τη δυσχέραση, αν όχι απαγόρευση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (κατά διάφορες φάσεις, από τον Θεόδοσιο -τέλη 3ου- μέχρι τον Ιουστινιανό -μέσα 6ου π.Χ. αιώνα), ανέκοψε και τη δυναμική της αλεξανδρινής έκρηξης των φυσικών επιστημών και της τεχνολογίας (Αρχιμήδης, Ήρων, Πτολεμαίος κ.λπ.). Η αλεξανδρινή έκρηξη της επιστήμης και της τεχνολογίας εμφανίστηκε με τη διάχυση του ελληνισμού κατά την αλεξανδρινή κατάκτηση και την αναμέτρηση της ελληνικής διανόησης με τα πραγματικά (επιστημονικά και τεχνικά) προβλήματα του κόσμου έξω από το στενό και

μακροχρόνια ιστορική αφάνεια (νεο)ελληνική εθνότητα απώλεσε την ιστορική δυνατότητα να ολοκληρώσει τη δική της νεοεθνική εξαστομείωση σε δημιουργικό διάλογο και σε ιστορικό συντονισμό με την παράλληλα αναδυόμενη δυτική «αναγεννησιακή» ανάπτυξη της ζωής. Το ελληνικό όμως πνευματικό δυναμικό των ύστερων Βυζαντινών διανοουμένων του 13ου, του 14ου και του 15ου βυζαντινού αιώνα είχε συμβάλει άμεσα και καταλυτικά στην πυροδότηση του εκρηκτικού αναγεννησιακού ρεύματος ιδεών στη λατινική Δύση. Η συνεισφορά των ζωντανών φροσών του αρχαίου ελληνικού πνεύματος της ύστερης βυζαντινής περιόδου στη δυτική πνευματική αναγέννηση δεν έχει ακόμα στο συνολό της επαρκώς αξιολογηθεί.² Δεν θα αποτελούσε όμως υπερ-

ταξικά μάλλον ασφυκτικά προσδιορισμένο πλαίσιο του αρχαίου ελληνικού άστεως (πόλης-κράτους). Οι μεγάλες πόλεις και οι ανοικτοί ορίζοντες της αλεξανδρινής οικουμένης έθεσαν το ελληνικό ερευνητικό πνεύμα μπροστά σε νέες τότε προκλήσεις, που προφανώς διήγειραν την επινοητικότητα του και προς την τεχνολογική επιτέλους κατεύθυνση. Βεβαίως, η αποτρεπτική για την τεχνολογική ανάπτυξη λειτουργία της δουλείας στην τρέχουσα οικονομική παραγωγή δεν είχε εξαλειφθεί και ούτε ο χριστιανισμός επεδίωξε να την εξαλείψει. Τα κίνητρα, επομένως, νέων τεχνικών εφαρμογών στην τρέχουσα παραγωγή δεν είχαν ακόμα ισχυροποιηθεί. Παρά ταύτα, είχε αυξηθεί ο αριθμός των ελεύθερων εργαζομένων στις πόλεις. Με την Αναγέννηση η στροφή του πνεύματος προς τον άνθρωπο, τον κόσμο και τη ζωή χειραφετεί τον ορθό λόγο από την εκκλησιαστική εξουσία και με τον τρόπο αυτό ανοίγει ξανά ο δρόμος προς την επιστήμη και την τεχνολογική αναζήτηση. Δαμονική ενσάρκωση του αναγεννησιακού πνεύματος στην Ιταλία αποτελεί η μορφή του πολυσχιδούς Λεονάρντο ντα Βίντσι (1452-1519), με τις εκπληκτικές επιδόσεις του στην αναζήτηση της φυσικής γνώσης, στην τέχνη και στις πρακτικές εφαρμογές. Πόσοις Ντα Βίντσι έχει πνίξει, άραγε, το τέλμα του Βυζαντίου;

Επ' αυτού ο αναγνώστης επιβάλλεται να συμβουλευτεί τα πιο κάτω βασικά βοηθήματα που υπάρχουν και σε ελληνική μετάφραση: Κ.Ι. Γιαννακόπουλος, *Βυζαντινή Ανατολή και Λατινική Δύση*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου Εστίας - Ι.Δ. Κολλάρος, Αθήνα, 1966, του ίδιου, *Βυζάντιο και Δύση. Η αλληλεπίδραση των αμφιβαλόν πολιτισμών στον*

βολή να ισχυριστεί κανείς ότι η έκρηξη της ιταλικής «Αναγέννησης» αποτελεί, από την εποχή ήδη του πρωτεύοντος Βυζαντινού λογίου Μιχαήλ Ψελλού (1018-1096) και του διαδόχου του Ιωάννη του Ιταλού (1020-1090) ως πρωταγωνιστών του φιλοσοφικού πνεύματος στο υποτυπώδες βυζαντινό πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, **κοινή ελληνολατινική υπόθεση και ελληνολατινική διανοητική κοινοπραξία**. Αλλά η πολιτισμική αδρόνεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η πνευματική επιβολή της οποίας διατηρήθηκε στην Ανατολή και μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους σταυροφόρους το 1204, συνετέλεσε ώστε τελικά να μην επιτραπεί στην επανεμφανιζόμενη τότε στο προσκήνιο της ιστορίας νεοελληνική εθνότητα να συμμετάσχει στα πολιτισμικά ευεργετήματα αυτής της κοσμογονικής πολιτισμικής διαδικασίας σε βαθμό ανάλογο με την πραγματική πνευματική συνεισφορά της στην ιστορική της εμφάνιση. Ο από τον 11ο αιώνα αναδιδόμενος νεοελληνικός εθνοτισμός, εν ονόματι δήθεν της δογματικής, αλλά στην ουσία εν ονόματι της καθαρά εξουσιαστικής ακεραιότητας της ανατολικής ορθοδοξίας, καταδικάστηκε σε αποκλεισμό από την τότε πολιτισμική πρωτοπορία της ιστορίας και σε μακροχρόνια στη συνέχεια οθωμανική σκοταδιστική καραντίνα. Στις σελίδες που ακολουθούν θα αναφερθείμε διεξοδικά στην πολιτικοθηρησκευτική ύφανση του συγχρομένου ιστορικού αποχλειαίου.

Το εκσυγχρονιστικό αίτημα στη νεωτερική του κυριολεξία για την Ελλάδα σημαίνει πιο ενεργή, οικονομικά πιο δραστήρια και συνολικά ανταγωνιστικότερη παρουσία του νεωτερικού νεοελ-

Μεσαίωνα και στην *Ιταλική Αναγέννηση* (330-1600), Εστιά, Αθήνα, 1985, και N.G. Wilson, *Από το Βυζάντιο στην Αναγέννηση*, Εκδοτικός Οργανισμός Αιβάνη, Αθήνα, 1994. Επίσης, του ίδιου, *Scholars of Byzantium*, London, 1983. Το καλύτερο, κατά την άποψή μας, είναι το: Kenneth M. Setton, *Το βυζαντινό υπόβαθρο της ιταλικής αναγέννησης*, εκδόσεις Εκάτη, Αθήνα, 2008. Εξαιρέτο αλλά με ειδικότερο εστιασμό στην τέχνη (ζωγραφική) παρά στα γράμματα είναι το: André Chastel, *L'Italie et Byzance*, Éditions de Fallois, Paris, 1999.

ληγισμού στο νεωτερικό και στο μετα-νεωτερικό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Το περιεχόμενο του αιτήματος αυτού συνεχίζει να στοχευοθετείται από δυτικοευρωπαϊκές οικονομικές και κοινωνικές αντιλήψεις που εξακολουθούν μέχρι σήμερα να ισχύουν ευρύτερα και να υιοθετούνται καθολικά. Στη φάση της ολοκληρωμένης σήμερα παγκοσμιοποίησης, η αναγέννηση και η ανασύνταξη των άλλοτε τριτοκοσμικών λαών εξακολουθεί να εμπνέεται από τη Δύση. Οι αντιλήψεις όμως που εξακολουθούν να συνιστούν το περιεχόμενο του εκσυγχρονισμού συνδέονται με σύγχρες πολιτικοθεολογικές και ανθρωπολογικές αξίες που συνθέτουν τη δομή πολιτισμικών αξιών της ευρωπαϊκής Δύσης. Έχει καταστεί σήμερα ακούνητος σαφές ότι το δυτικό σύστημα αξιών, η πολιτισμική ταυτότητα της Δύσης, διαφέρει πολύ από την αντίστοιχη δομή του ανατολικού βυζαντινού κληροδοτήματος. Τις σχετικές περὶ κόσμου οπτικές του δυτικού κοσμειδώλου χαρακτήριζει σαφώς εντονότερος, κυριολεκτικά πρωτεύων, σε σχέση με την ορθόδοξη αρνησικοσμική αντίληψη του ανατολικού χώρου, εγκόσμιος πραγματολογικός προσανατολισμός, που στη συνέχεια εξειδικεύεται σε αυστηρή ορθολογική ανάλυση και έντονο πραξιακό δυναμισμό.

Με δεδομένο τον ως άνω ιστορικό διαφορισμό των αξιακών εποικοδομημάτων, είναι εφόμενο, τόσο μέσα από το βαθύτερο πολιτισμικό υπόστρωμα της νεοελληνικής κοινωνικής ζωής όσο και από το σύστοιχο διαχρονικό ιδεολογικό της εποικοδόμημα, να εκλύονται σοβαρές εντάσεις και αντιστάσεις απέναντι σε κάθε απόπειρα μεταμόσχευσης και πολιτικής επιβολής δυτικών νεωτερικών υποδεγμάτων. Παρόμοιες αντιδράσεις δεν παρατηρούνται ασφαλώς μόνο στην Ελλάδα. Αποτελούν κοινό τόπο αντιδράσεων σε όλες τις τριτοκοσμικές περιοχές του πλανήτη, όπου η λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς έρχεται να παραβιάσει βίαια, και εν των έξω «αλλότρια», προηγούμενα πολιτισμικά πλαίσια ζωής. Το «παράδοσιακό» πολιτισμικό υπόβαθρο και η παραδοσιακή «προκαπιταλιστική» κοινωνική δομή κατ' αρχήν ανθίσταται παντού. Το μέγεθος αντίστασης ή, διαφορετικά, η ικανότητα αφομοίωσης του πολιτισμικά «αλλότριου» ποικίλλει εντυπωσια-

κά κατά γεωγραφικό πλάτος και μήκος. Η Ιαπωνία και η Ν. Κορέα συνιστούν τα εντυπωσιακότερα ίσως στον 20^ο αιώνα παραδείγματα δημιουργικής οργανικής αφομοίωσης πολιτισμικών μοσχευμάτων εκ των έξω. Αντίθετα, η απόρριψη από την ανταπανάσταση των αγιατολλάχ το 1979 του δυτικού εκσυγχρονιστικού εγχειρήματος που επεχείρησε να υλοποιήσει ο Σάχης στην Περσία συνιστά το άλλο άκρο της ασυμβίβαστης αντιδυτικής πολιτισμικής αντίδρασης σε τριτοκοσμική περίπτωση, όπου η διπροσέγγιση περιορίζεται στη νεοελληνική περίπτωση, όπου η διαιλεκτική ευρωπαϊκού-μη ευρωπαϊκού έχει μία πολύ συγκεκριμένη παλινωδική προϊστορία. Στη νεοελληνική περίπτωση οι αντιστάσεις απέναντι στην ευρωπαϊκή νεωτερικότητα εγγράφονται στην αλλουρήα των ιστορικών συγκρούσεων ανατολικής θεολογίας/ανθρωπολογίας και δυτικής εκκοσμητικής πολιτισμικής εισβολής. Οι συγκρούσεις αυτές επί οκτώ σχεδόν αιώνες διαδραματίζονται ασταμάτητα στην περιοχή του λεγόμενου «ενδιάμεσου πολιτισμικού χώρου». Ο χώρος αυτός, που μετά την κατάρρευση του σοβιετικού παραπετάσματος το 1989 εντάχθηκε ομόθυμα στη σημαντική διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, συνιστά τη ζώνη της παλαιότερα βυζαντινής, μετέπειτα οθωμανικής και στη συνέχεια, κατά τον Αμερικανό διανοητή Samuel P. Huntington, **ρωσικής πολιτισμικής επιρροής**.³

II

Η ηγεμονική μορφή της γερμανικής κοινωνιολογίας του εικοστού αιώνα Max Weber, στο κλασικό έργο του *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (1904),⁴ διερευνά τη συμ-

3. Samuel Huntington, *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, Simon and Shuster, 1996 και ελληνική μτφρ.: *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, εκδόσεις Terzo Books, Αθήνα, 1999.

4. Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*,

βολή στην επιτάγηση της κεφαλαιακής συσσώρευσης στον ευρωπαϊκό Βορρά και στην τελική διαμόρφωση του καπιταλισμού στην ευρωπαϊκή Δύση μιας ιδιαίτερης ψυχολογικής δομής των ανθρώπων της οικονομικής πράξης. Η περιγραφή αυτή ψυχολογική δομή διαμορφώθηκε στις βορειογερμανικές χώρες μετά το τέλος της γερμανικής θρησκευτικής μεταρρύθμισης τον 16ο ευρωπαϊκό αιώνα, υπό την επιρροή των αναθεωρητικών θρησκευτικών διδασκαλιών του λουθηρανισμού και των άλλων ξηλωτικών παραφύδων του, μεταξύ των οποίων την αποφασιστικότερη επίδραση στην ευρωπαϊκή οικονομία άσκησε ο ριζορριστικός καλβινισμός. Η συγκεκριμένη ιστορική συνάρτηση, η υποθετική δηλαδή συμβολή συγκεκριμένων, θρησκευτικής προέλευσης ψυχολογικών στάσεων στη διαμόρφωση συγκεκριμένου μοντέλου οικονομικής συμπεριφοράς και κατ'επέκταση οργανωμένης οικονομίας (όπως συμπεκνωμένα την έχει ερμηνεύσει στο προαναφερόμενο έργο του ο Max Weber), έχει έκτοτε στη θεωρία υποτεθεί σοβαρό ουσιαστικό και μεθοδολογικό έλεγχο. Παρά ταύτα, ως προς τις συγκεκριμένες βορειοευρωπαϊκές κοινωνίες στις οποίες αναφέρεται, διατηρεί σταθερά υπολόγιση ερμηνευτική σημασία η οποία και ενθαρρύνει τη χρήση της ως ερμηνευτικού υποδείγματος κατανόησης και σε άλλα πρόσφορα γεωπολιτισμικά πεδία του σημερινού παγκοσμιοποιημένου «συνεχούς» και πέραν της βόρειας Ευρώπης. Οι μουσουλμανικές κοινωνίες της Ασίας και της Β. Αφρικής παρομοιάζονται από πρώτη άποψη ως οι κατέξοχην ίσως πρόσφο-

Archiv fuer Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1904 und 1905, Ελληνική μτφρ.: *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1978 και δεύτερη Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, επίσης 1978. Μαζί με το κλασικό έργο του Γερμανού Max Weber συνήθως παραπέμπουμε στο συναφές και εξίσου κλασικό για την κοινωνιολογία της ιδεολογίας έργο του Άγγλου καθηγητή της οικονομικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου Richard Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 1926. Ελληνική μτφρ. με τίτλο: *Η χριστιανική θρησκεία και η άνοδος του καπιταλισμού*, εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα, 1979.

τητα των συγκεκριμένων κοινωνιών κατά τους δύο πρόσφατους αιώνες (19ος-20ός), σε παραλληλισμό προς τον σχετικά αναλλοίωτο στη μακρά περίοδο χαρακτήρα των ιδεολογιών υπερδομών που στις κοινωνίες αυτές ιστορικά επικρατούν, επιτρέπει την υπόθεση ότι η στασιμότητα αυτή συσχετίζεται και διαπλέκεται οργανικά με τις συγκεκριμένες διαχρονικές θρησκευτικές συνιστώσες που εξακολουθούν να διατηρούν ηγεμονικό ρόλο στο σύνολο του συγκεκριμένου περιφερειακού ιδεολογικού εποικοδομηματος.

Από την εποχή των σπουδών μου στη Δυτική (τότε) Γερμανία (Μόναχο/Freiburg, 1976-1980), όταν και πρωτοήρθα σε επαφή με την κοινωνιολογία του Max Weber, ο πειρασμός να συσχετίσω τις θρησκευτικές-θεολογικές αντιλήψεις που επικρατούν στην «ενδιάμεση»⁶ γεωπολιτισμική περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης (συν Ρωσία) με την ιστορική της οικονομική υστέρηση (σε σχέση πάντοτε με την αντίστοιχη αναπτυξιακή πορεία των οικονομιών στη δυτική, βόρεια και κεντρική Ευρώπη) υπήρξε ισχυρότα-

ντώνεται στις ορθόδοξες κοινωνίες της Α-ΝΑ Ευρώπης και φυσικά εμπεριέχει τη Ρωσία ως θρησκευτική και ιδεολογική διάδοχο του ορθόδοξου βυζαντινισμού.

6. Για τον «ενδιάμεσο» χώρο και την πολιτισμική του ιδιαιτερότητα που ανάγεται στο βυζαντινό και οθωμανικό του παρελθόν βλ.: Δημήτρης Κιτσίκης, *Συνγκριτική Ιστορία Ελλάδος και Τουρκίας στον 20ό αιώνα*, Εστία, 1978, '90, '93. Του ιδίου: *Ιστορία του ελληνoturκικού χώρου. Από τον Ελευθέριο Βενιζέλο στον Γ. Παπαδόπουλο, 1928-73*, Εστία, 1981, '95. Του ιδίου: *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Εστία, 1988, '89, '96. Του ιδίου: *Η τρίτη ιδεολογία και η ορθοδοξία*, εκδόσεις Ακρίτας, 1990, Εστία, 1998. Ο «εκκεντρικός» και «ανένταχτος» Έλληνας ιστορικός Δημ. Κιτσίκης, ο τελευταίος ίσως σήμερα θεωρητικός της ελληνoturκικής ομοσπονδιοποίησης (από τον Γεώργιο Τραπεζούντιο αμέσως μετά την άλωση του 1453 μέχρι τον Ίωνα Δραγούμη), συμβάλλει ουσιαστικά στην κατανόηση της γεωπολιτικής και γεωπολιτισμικής ταυτότητας του ευρύτερου «ενδιάμεσου», αλλά κυρίως του στενότερου ελληνoturκικού χώρου, πάνω στην οποία τολμά να εισηγείται την επανασυνγραφή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με τη μορφή μιας εκσυγχρονισμένης φασιστικής «ελληνoturκικής συνμοσπονδίας».

ρες περιοχές για «βεμπεριανού» τύπου κατανόηση της οικονομικής και κοινωνικής τους στασιμότητας. Οι δυτικές δημοσιογραφικές αναλύσεις στην πλειονότητά τους δεν διατάζουν άλλωστε να αποδίδουν την υπανάπτυξη και τη στασιμότητα των εν λόγω τριτοκοσμικών κοινωνιών στην ιστορική αοράνεια του ιδιόμορφου θρησκευτικού παράγοντα, χωρίς να αισθάνονται την ανάγκη της «μεθοδολογικής αναγωγής» σε κανέναν ρητό βεμπεριανό επιστημονισμό. Η πολιτισμική υποχώρηση των μουσουλμανικών κοινωνιών την τελευταία χιλιετία είναι όντως ένα πολύ μεγάλο ιστορικό ζήτημα. Κατά την άποψή μας όμως μεγαλύτερη ερμηνευτική πρόκληση παρουσιάζουν οι κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης που γειτνιάζουν άμεσα με την πολιτισμική Δύση. Η ένταξή τους στη διευρυνόμενη Ευρωπαϊκή Ένωση είναι φυσικό να αναδεικνύει εμφαντιζόμενα συγκεκριμένες πολιτισμικές και χαρακτηριστικές ολογικές ιδιομορφίες τους. Στις περιφέρειες αυτές συγκεκριμένες κοινωνικές δομές και συμπεριφορές συμπλέκει να συνοδεύονται μακροχρόνια, **άρα πιθανώς σε σημαντικό βαθμό να υπερχαθορίζονται**, από αντίστοιχες κοινές ιδεολογικές υπερδομές που έχουν και εδώ ως επίκεντρό τους τη θρησκεία (μουσουλμανισμός/ορθοδοξία) και τη σύστοιχη ανθρωπολογική αντίληψη που εκπορεύεται από αυτήν.⁵ Η παρατεταμένη οικονομικοκοινωνική στασιμότητα

5. Στην κατηγορία των φαινομενικά (ή κατ' αρχήν) πρόσφορων περι-οχών για «βεμπεριανή» διερεύνηση της ιστορικής τους στασιμότητας μπορεί να ενταχθεί ολόκληρη η ανατολική Ευρώπη μέχρι τα Ουράλια. Η Ρωσία που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο γεωγραφικά μέρος της ανήκει στη σφαίρα της ορθοδοξίας και της άμεσης βυζαντινής κληρονομιάς. Η Πολωνία όμως παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα κοινωνικής εξέλιξης, ανάλογα με τον γειτονικό της χώρο της ορθοδοξίας, παρ' όλο που είναι ρωμαιοκαθολική. Κατά το ίδιο ακριβώς προσφέρεται πολύ περισσότερο στη «βεμπεριανή» διερεύνηση, εφόσον το βεμπεριανό μοντέλο κατεξοχήν ερμύεται πάνω στην υπονοούμενη ηθικοπνευματική διαφοροποίηση ρωμαιοκαθολικισμού και προτεσταντισμού. Ο Βολταίρος άλλωστε, στην κατάκριση της ανατολικής Ευρώπης εξαιτίας του θρησκευτικού σκοταδισμού, Ρωσία και Πολωνία τις συγκατέλεγε μαζί. Η δική μας «δοκμή ιδέων» επικε-

τος. Η άνιση μεν αλλά οπωσδήποτε χαρακτηριστική οικονομικο-κοινωνική στασιμότητα (ή, για να το πούμε διαφορετικά, η «βραδεία προσαρμογή» τους) στις συγκεκριμένες περιοχές προσφέρεται κατ'αρχήν για έναν δοκιμαστικό συσχετισμό της με τις επικρατούσες ιστορικές ιδεολογικές δομές, η κοινότητα των οποίων (κοινά θεμελιώδη κοινωνικά και συμπεριφορικά χαρακτηριστικά) παραπέμπει εμφανέστατα στο κοινό και έντονα θρησκευτικό πολιτισμικό υπόβαθρο. Λαμβανομένων ασφαλώς υπ' όψιν όλων των άλλων πιθανών συντελεστών που μπορεί να έχουν συμβάλει στην οικονομική καθυστέρηση των συγκεκριμένων περιοχών (π.χ. οθωμανική και πιο πρόσφατα σοβιετική κατοχή), η συστηματικότερη έρευνα θα μπορούσε να οδηγήσει στην πληρέστερη τεκμηρίωση του γενικευτικού ισχυρισμού ότι, κατά το βαθμό που ο προτεσταντισμός/καλβινισμός έχει ιστορικά λειτουργήσει στη βόρεια Ευρώπη ως η ιδεολογία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, κατά τον ίδιο ίσως βαθμό η ανατολική ορθοδοξία έχει ιστορικά αναδειχτεί στις υπό συζήτηση περιοχές ως η **ιδεολογία της οικονομικής καθυστέρησης**, της κοινωνικής υπανάπτυξης και του εσωστρεφούς κοινοτικού βίου.⁷

Η έμφαση που προσδίδεται στα κείμενα που ακολουθούν στον πολιτισμικό ερμηνευτικό παράγοντα δεν σημαίνει ότι ο συγκεκριμένος είναι οπαδός κάποιου πολιτισμικού ντετερμινισμού. Η ομοιορφία όμως και η ομοιοστασία συμπεριφορών στη μακρά ιστορική διάρκεια δεν επιτρέπουν να υποτιμηθεί η πιθανή ερμηνευτική βαρύτητα του πολιτισμικού συντελεστή στην παρατηρούμενη καθυστέρηση της ανάπτυξης και στην απαρέσκεια που οι κοινωνίες αυτές επιδεικνύουν απέναντι στην προοπτική του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού τους. Είναι σαφές ότι η ερμηνευτική πληρότητα μιας έρευνας και η τελική συμπερασματική της αξιοπιστία θα συναρτηθούν με την εξαντλητική αξιολόγηση όλων των πιθανών παραγοντι-

7. Σχετικά με το σχηματισμό συλλογικών ταυτοτήτων στις περιοχές αυτές ο αναγνώστης μπορεί να δει το: Πασχάλης Κιτρομυλίδης, «Ορθοδοξία και συλλογική ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη», στο *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος (12ος-17ος αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ΙΒΕ, Πρακτικά Διεθνούς Συνμποσίου του 1994.

κών συνεργειών πάνω στο συγκεκριμένο ερευνητικό πεδίο. Οπωσδήποτε, υπό το δυναμικό πρίσμα της συγκεκριμένης βεμπειριανής ερμηνευτικής απόπειρας, τα κράτη και οι κοινωνίες της ΝΑ Ευρώπης δεν ισοπεδώνονται αδιακρίτως. Η θεωρητική πάντως προσέγγιση του Samuel P. Huntington στην οποία προηγουμένως αναφερθήκαμε παραμένει σαφώς έωλη και αβελήνιση χωρίς συστηματικότερη προσπάθεια «βεμπειριανής» κατανόησης της κοινότητας των συγκεκριμένων νοτιοανατολικών «ευρωπαϊκών» κοινωνιών.

Αστοχημένες ακαδημαϊκές και επαγγελματικές επιλογές στη συνέχεια της ζωής μου δεν μου επέτρεψαν να αποδυθώ με ερευνητική συνέπεια στην ολοκληρωμένη επιστημονική τεκμηρίωση της προαναφερμένης ιστορικοκοινωνιολογικής ερμηνευτικής υπόθεσης που ανάγεται στον Γερμανό κοινωνιολόγο Max Weber, πάνω στο ερευνητικό πεδίο του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Η διατηρησιμότητα όμως των αντιστάσεων απέναντι στον ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό η οποία καταγράφεται μέχρι σήμερα στον νεοελληνικό εθνοκοινωνικό χώρο, σε συνδυασμό με τη σχετικά αμετάλλακτη επιρροή της θρησκείας και της εκκλησίας στο ευρύτερο κοινωνικό σώμα του νεωτερικού νεοελληνισμού,⁸ ενθαρρύνουν την επιστροφή σε μια δοκιμαστική διερευνητική προσέγγιση προς την προαναφερόμενη κατεύθυνση. Ενδεικτικά αποσπάσματα ενός παρόμοιου σχεδιασματος περιλαμβάνονται στο ανά χειράς δοκιμαστικό βιβλίο. Η πληρέστερη ανάπτυξη των δοκιμαστικών υποθέσεων που παρουσιάζονται εδώ μπορεί κάποια στιγμή να καταστεί περισσότερο ολοκληρωμένη. Η διακεκαυμένη πολιτική και οικονομική συγκυρία την οποία διέχεται άλλωστε η χώρα μας υπόσχεται επαύξηση των ερεθισμάτων προβληματισμού επί της κοινωνικής ταυτότητας στο προσεχές μέλλον. Ο τόπος δεν θα βγει ούτε σύντομα ούτε χωρίς περισσότερο πόνο από την κρίση στην οποία έχει από το 2008 βυθιστεί. Τα βαρίδια της προνεωτερικής παράδοσης θα βαρύνουν ακόμα επί πολύ. Για το συγκεκριμέ-

8. Σε άλλο σημείο θα αναλύσουμε διεξοδικότερα γιατί ο σημερινός νεοελληνισμός παραμένει εν πολλοίς «προνεωτερικός».

όμως θα ήταν πολύ μεγαλύτερη ικανοποίηση αν οι σκέψεις αυτές, όπως στη συνέχεια αναπτύσσονται, λειτουργούσαν ως ερευνητικά ερεθίσματα για νέους επιστημονικούς ερευνητές στο γοητευτικό έδαφος της πολιτισμικής κοινωνιολογίας.

III

Οι αντιστάσεις απέναντι σε κάθε πρόθεση εθνικού εκσυγχρονισμού και η συντηρητική σκλήρυνση απέναντι στην προοπτική της μεταρρύθμισης ιδεολογικά συγκαλύπτονται συνήθως υπό το ιδεολόγημα περί «εθνικής ταυτότητας». Αυτού του είδους η συγκάλυψη δεν συμβαίνει μόνο σε χώρες μικρές και φοβικές, όπως κατεξοχήν τυγχάνει να είναι η Ελλάδα. Παρατηρείται εξίσου και σε χώρες μεγάλες και ισχυρές, όπως η μεταπολεμική Μεγάλη Βρετανία. Καταγράφεται επίσης και σε χώρες με υψηλή πολιτισμική αυτοπεποίθηση αλλά και με παράδοση πολιτικού ριζοσπαστισμού, όπως τυγχάνει να είναι η Γαλλία. Το κοινωνικό ρίγος που η πρόκληση της αλλαγής προκαλεί στις συντηρητικότερες δυνάμεις της κοινωνίας δεν κάνει εθνικές διακρίσεις.

Η Μεγάλη Βρετανία παρουσιάζεται ως η κατεξοχήν χώρα του παραδοσιακού φορμαλισμού. Η παραδοσιακή ιδιαιτερότητά της δεν αποτελεί μόνο εκκεντρικό ρυθμό της κοινωνικής της ζωής αλλά διαπερνά και την εξωτερική πολιτική της. Ο κατεξοχήν εξωτερικοπολιτικός αποδέκτης των παραδοσιακών σφβινιστικών ιδιοτροπιών αυτής της πρώην αυτοκρατορίας έχει τις τελευταίες μεταπολεμικές δεκαετίες καταστεί η Ευρωπαϊκή Ένωση. Όσον αφορά την εξίσου, αν όχι πολύ περισσότερο σφβινιστική Γαλλία, η ανασφάλεια του μικροαστικού συντηρητισμού της κοινωνίας της επιβεβαιώθηκε πρόσφατα με τη θέσπιση από τον πρόεδρο Νικολά Σαρκοζι ειδικού υπουργείου «Μετανάστευσης και Εθνικής Ταυτότητας», αμέσως μετά τις προεδρικές εκλογές του 2007. Η αποσταθεροποίηση του γαλλικού εθνικού αυτοσυνασθήματος καταδείχθηκε στη συνέχεια εντονότερα με τη διοργάνωση πανεθνικής συζήτησης σε όλη τη Γαλλία αλλά και στις υπερπόντιες περιοχές

με κύριους άξονες συζήτησης τα ερωτήματα: «Τι σημαίνει σήμερα να είναι κανείς Γάλλος;» και «Ποια είναι η συμβολή της μετανάστευσης στο περιεχόμενο της γαλλικής εθνικής ταυτότητας;» (Νοέμβριος 2009 – Ιανουάριος 2010). Σκοπός της πρωτότυπης αυτής καμπάνιας ήταν προφανώς να ενισχυθεί η γαλλική εθνική αυτοπεποίθηση, η οποία διαφαίνεται ότι κινδυνεύει να διαβρωθεί απειλητικά από τη συρροή μουσουλμάνων μεταναστών στη μερική Γαλλία.⁹

Είναι εξαιρετικά εντυπωσιακό να παρατηρείται αίσθημα εθνικής ανασφάλειας σε μια χώρα με τόσο ισχυρή πολιτισμική υπόσταση όπως είναι η Γαλλία. Ο όγκος της μουσουλμανικής μετανάστευσης, σε συνδυασμό και με την υποχώρηση της διεθνούς ακτινοβολίας της γαλλικής γλώσσας απέναντι στη συντριπτική επικράτηση της αγγλικής, είναι προφανές ότι έχει κλονίσει αισθητά το γαλλικό εθνικό αυτοσυναίσθημα. Η βαρύνουσα σημειολογία του προαναφερθέντος διαβήματος γίνεται διαφανέστερη, αν θυμηθεί κανείς ότι ο Νικολά Σαρκοζι παρουσιάστηκε ως ο υποψήφιος πρόεδρος που είχε την πρόθεση να αναθεωρήσει τον παραδοσιακό μεγαλοϊδεατικό γκωλισμό της χώρας του εν όνοματι μιας πιο ανοικτής απέναντι στον υπόλοιπο κόσμο ευρωπαϊκής και ατλαντικής Γαλλίας.

Το υπουργείο Πολιτισμού που ίδρυσε ο στρατηγός Ντε Γκωλ το 1958, με τον Αντρέ Μαλρώ τότε επικεφαλής του, είχε εξορχής θεωρηθεί στη μεταπολεμική Γαλλία ως το «υπουργείο Εθνικής Ταυτότητας». Το γαλλικό εθνικό αυτοσυναίσθημα, που είχε κατά τη διάρκεια του πολέμου βαρύτατα τραυματιστεί από την καταισχύνη του Βισύ, έπρεπε μεταπολεμικά με κάθε μέσο να ανορθωθεί. Οι ιδεολογικοί επιτελείς του γκωλισμού επέλεξαν ως αιχμές της προσπάθειας αυτής την προβολή του γαλλικού πολιτισμού και την ανάπτυξη επιστημονικής έρευνας και ισχυρής βιομηχανίας. Επιστημονική έρευνα και βαριά βιομηχανική υποδομή απετέ-

9. Για τη μεγάλη αυτή «εθνική» συζήτηση στη Γαλλία ο αναγνώστης ας δει: «Συζήτηση για τη γαλλική εθνική ταυτότητα», *Καθημερινή*, 3 Νοεμβρίου 2009.

λεσαν την ισχυρή προϋπόθεση της γαλλικής ατομικής ισχύος (ατομική βόμβα). Με την έμφαση στους συγκεκριμένους τομείς προσταθειών το γκωλικό καθεστώς πίστευε ότι μπορούσε μεταπολεμικά να αντισταθμίσει τα συντριπτικά συγκριτικά πλεονεκτήματα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής όπως και τα αντίστοιχα της ανερχόμενης Σοβιετικής Ένωσης. Η πραγματική όμως αγωγή του ήταν ο απειλητικός μεταπολεμικός οικονομικός δυναμισμός της ηττημένης γειτονικής Γερμανίας.

Σε μία εντελώς διαφορετική περίοδο, σε μία φάση όπου έχει καταδειχτεί πανηγυρικά η ακαταμάχητη ανταγωνιστική υπεροχή της ενωμένης Γερμανίας, το γεγονός ότι ένας φερόμενος ως ατλαντικής και εξωστρεφέστερος του παραδοσιακού εθνικιστή στρατηγού Ντε Γκωλ Πρόεδρος της Γαλλίας¹⁰ αισθάνθηκε την ανάγκη ενός δεύτερου υπουργείου «Εθνικής Αυτοπεποίθησης» δεν είναι κάτι που μπορεί να περνά απαρατήρητο. Η Γαλλία έχει περάσει προφανώς σε κρίσιμο συνειδησιακό σταυροδρόμι. Το γεγονός ότι με τον σχηματισμό της γαλλικής κυβέρνησης στις 16 Νοεμβρίου 2010 το νέο και κατά βάθος ασύμβατο με την πολιτισμική ακτινοβολία της Γαλλίας ιδιότυπο υπουργείο καταργήθηκε, αφού προηγουμένως τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, η κυβερνητική καμπάνια για «**επα-ναδιατύπωση (!)** της γαλλικής ταυτότητας» κρίθηκε ότι είχε «επιτυχώς ολοκληρωθεί», δεν αίρει την ανησυχητική σημειολογία του συγκεκριμένου ενδοστρωφικού διερευνητικού διαβήματος.¹¹

10. Το κείμενο αυτό είχε ολοκληρωθεί τον Ιούνιο του 2010.

11. Η κρίση εθνικής ταυτότητας που προφανώς αισθάνεται ότι διέρχεται σήμερα η Γαλλία συνίσταται στο γεγονός ότι η ευρωπαϊκή ρωμαιο-καθολική κοινωνία της αδυνατεί να αναγωνεύσει στα σωθικά της (κατ'επέκταση, σε μία νέα λειτουργική εθνική ιδεολογία) ένα ποσοτικά υπολογίσιμο κομμάτι του πληθυσμού της που είναι φορέας ενός έντονου αυτόνομου και αλλόθρησκου εξωευρωπαϊκού κοινοτικού (μινουσολιμάνου). Δεν είναι περίεργο αν η γαλλική εθνική συνείδηση, που παλαιότερα αντιμετώπιζε ισχυρούς φαντασιακούς κραδασμούς με τους εβραίους, αισθάνεται μπροστά στη νέα αυτή πρόκληση την ανάγκη να επιβεβαιώσει τις παραδοσιακές της αξίες που συμπίπτουν με τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού (που είναι κατε-

Η φοβική νεοελληνική συντηρητική συνείδηση οχυρώνεται σήμερα πίσω από ένα αντίστοιχο ιδεολόγημα περί μιας υποθετικής εθνικής ταυτότητας, η φαντασιακή υπόσταση της οποίας έχει αναγορευτεί για τους πάσης φύσεως συντηρητικούς και ενδοστρεφείς εθνοπατριώτες ως η διαχρονική συμπίκνωση των ιστορικών αξιών του νεοελληνισμού και ως απόλυτο μέτρο της εθνικά ενδεικνύμενης πορείας.¹²

Ξογήν ιδεολογικό προϊόν του γαλλικού πνεύματος – Βολταίρος, Ντινερό, Ντ' Αλαμπιέρ κ.λπ.) και της Γαλλικής Επανάστασης. Η επιβεβαίωση, όμως, αυτή, ως απλή θεωρητική επιβεβαίωση αρχόν, δεν λύνει το ουσιαστικό ζήτημα που είναι η **πραγματική ενσωμάτωση των νέων πληθυσμών**, η οικονομική τους δηλαδή ένταξη και ψυχολογολογική αποδοχή τους από την ευρύτετη γαλλική μικροαστική τάξη, η οποία και πρωτίστως καλείται να συνυπάρξει ανταγωνιστικά μαζί τους στην εργασία και στη συνουσία. Το ίδιο πάνω κάτω πρόβλημα, που είναι πρόβλημα των παλαιών αποικιοκρατών, η βρετανική κοινωνία φαίνεται μέχρι στιγμής να το αντιμετώπιζε ψυχραιμότερα.

12. Για τη νεοελληνική ταυτότητα, την αναγωγή στις ιστορικές της συνιστώσες, τη ρευστότητα του περιεχομένου της και τις εσωτερικές της αντινομίες αξιοστάτο ως εισαγωγικό είναι το εμπεριστατο έργο του Θεόδωρου Ι. Ζιάκα, *Αντοειδωλον εγενόμην... Το αίνιγμα της ελληνικής ταυτότητας. Ειδική εισαγωγή*, εκδόσεις Αριός, Αθήνα, 2005. Βεβαίως, μετά το πέρας της ανάγνωσης δεν προκύπτει κα-νένος είδους «αινιγματικότητα» περί τη νεοελληνική ταυτότητα, για τη σύγχρονη αναδόμηση της οποίας ο καλός συγγραφέας δεν προ-τείνει καμιά υποθετικά ευσταθή νέα πλατφόρμα. Και δεν έχει, βε-βαίως, λόγους να αναλωθεί στην αναζήτηση μιας μεταπαράδοσια-κής σύνθεσης, γιατί ο ίδιος δεν κρίνει ότι συντάσσεται με την παρ-δοσιακή. Ωστόσο, αναπτύσσει άριστα τους λόγους για τους οποίους στον σημερινό πνευματικό αστερισμό της «μετανεωτερικότητας» κα-μιά ταυτότητα δεν μπορεί να εκληφθεί ως βιώσιμη και καμιά «δομή παραδόσεων» ή «μεταδομή» δεν μπορεί να ευσταθήσει. Η απουσία θετικού συμπεράσματος ή σύγχρονης αντιπερόστασης έχει μεγάλη ση-μασία όταν καταγράφεται σε έργο ιδεολογικού θιασώτη της σχολής των «νεο-ορθόδοξων περσοναλιστών» της δεκαετίας του '60-70, για τους οποίους το εγγλαιομένο στο «δόγμα της τριαδικότητας» και της «ενσάρκωσης του θείου λόγου» ορθόδοξο μήνυμα περί της κατάξιο-

Στα κείμενα που ακολουθούν αυτό το συντηρητικό ιδεολόγη-

σης του προσώπου ως της υπέρτατης βαθμίδας αξιολογικής αναγωγής του ατόμου αποτελεί υπερχρονική/εξωιστορική αξία. Του ίδιου συγγραφέα παλαιότερο έργο είναι το *Έθνος και Παράδοση*, Εκδόσεις Αντρίον και Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1993. Επί του αυτού αντικείμενου της ταυτότητας, ενδιαφέρουν βιβλίο, ως εκ των έξω ματιά απέναντι στην αδυναμία μετα-σύνθεσης μιας κοινωνίας/έθνους με τρισχιλιετή εθνική παράδοση, είναι το βιβλίο του Arnold Toynbee, *The Greeks and their Heritages* (1974), ελλ. μτφ. Νίκος Γιανναδάκης, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, εκδόσεις Μ. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 1982. Επίσης, ο αναγνωστής ας δει και το συλλογικό *Η ιδιοπροσωπία του Νέου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα, 1983, που περιλαμβάνει πολύ σημαντικές συνεισφορές σε μία φάση εξέτασης των περί της ταυτότητα συζητήσεων. Ακόμα, Paris Gounaridis, «Η εξέλιξη της ταυτότητας των Ελλήνων στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», στο *Byzance et Hellenisme*. Από την υπόλοιπη βιβλιογραφία δεν μπορούν να παραλειφθούν κάποια πονήματα που συμβάλλουν στο διάλογο ποιολογικός. Από αυτά σημειώνω: Γιάννης Γεράσης, *Η νεοελληνική ταυτότητα και οι μυθικοί μετασχηματισμοί της*, εκδόσεις Ροές, Αθήνα, 1989. Επίσης, Χάρης Εξερχζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αιώνα. Ο ελληνικός φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1861-1912*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα, 1996. Σημαντικά για τον μετανεωτερικό ριζοσπαστισμό τους είναι τα: Άννα Φραγκουδάκη και Θάλεια Δραγώνα-Μονάχου (επιμ.), *Τι είναι η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαιδευση*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1997 (Α' εκδ.), και Άκης Γαβριηλίδης, *Η αθεράπευτη νεκροφιλία του ριζοσπαστικού πατριωτισμού. Ρίτσος-Ελύτης-Θεοδωράκης-Σβορώνος*, εκδόσεις Futura, Αθήνα, 2006. Τέλος, καθαρά θεωρητικό περί ταυτότητων έργο είναι το: Anthony D. Smith, *Εθνική Ταυτότητα*, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα, 2000. Το κυριότερο ρεύμα σκέψης που επέξεργάζεται θεωρία εθνικής ταυτότητας για το νεοελληνισμό και τη θεμελιώνει στην ορθόδοξη βυζαντινή παράδοση είναι το κίνημα της λεγόμενης «neo-ορθοδοξίας» της στροφής του '70. Το ρεύμα αυτό (Νικ. Νησιώτης, Παναγιώτης Νέλλας, Α. Ράμφος τότε, Χρ. Γιανναράς, πρωτοπρεσβ. Βασίλειος Γοντινάκης, Κώστας Μοσκόφ, Κ. Ζουράρις, Ι. Ζηζιούλας κ.λπ.) σήμερα έχει απονευρωθεί. Αν και διατηρεί συνεχιζτές (π.χ. Θεοδ. Ι. Ζιάκας, Γ. Καρδαμίτσας κ.ά.), η αρχική μαχητική του ενότη-

μα της υποτιθέμενης εθνικής ταυτότητας υπόκειται κατ'επανάληψη σε ανστηρές κριτικές παρατηρήσεις. Ουδείς αρνείται ασφαλώς τη θεμιτότητα κάθε απόπειρας για σκιαγράφηση ενός ιδεατού τυπικού εθνικού χαρακτήρα.¹³ Η λογοτεχνία και η φιλολογία των ηθών σε όλες τις χώρες βρίζουν παρόμοιων τολμηρών σκιαγραφημάτων. Τα σκαριφήματα αυτά συχνότατα είναι σαρκαστικά και καρικατουριστικά. Η εγκυρότητα όμως μιας εξωραϊσμένης, αυθαίρετα επιλεκτικής και στατικής ιδεολογικής σύνθεσης από δήθεν σταθερά, διαχρονικά **ιδεολογικά και συμπεριφορικά στερεό-**

τα είναι μάλλον χαλαρωμένη. Ωστόσο, συνεχίζει να δίνει ξεθριασμένες μάχες οπισθοφυλακών, με κύρια πάντοτε αιχμή τον πρωτόπορο του κινήματος καθηγητή Χρ. Γιανναρά, του οποίου η οξεία κριτική του δημοσίου βίου στη μεταπολιτευτική Ελλάδα (από τις στήλες της εφημερίδας *Καθημερινή*) είναι πάντοτε ευθύβολη και όχι κατ'ανάγκην πάντα δογματική.

13. Ενδιαφέρον ενδεικτικό πόνημα είναι το -μάλλον πάρεργο θα έρπε να χαρακτηριστεί- βιβλίο του ιστορικού του νεοελληνισμού, καθηγητή Απόστολου Βακαλόπουλου *Ο χαρακτήρας των νεοελλήνων. Ανιχνεύοντας την εθνική μας ταυτότητα*, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2003, (ανατυπώσεις). Αξίζει, όμως, γενικότερα να σημειωθεί ότι ιδιαίτερη έμφαση στα υποτιθέμενα ηθικοπονηματικά χαρακτηριστικά των λαών, τα οποία μάλιστα θεωρούν να αποαμετάλλακτα στοιχεία της εθνικής ταυτότητας, συνήθίζουν να αποδίδουν οι φασίζοντες (και, φυσικά, κατεξοχήν οι επίσημοι φασίστες) διανοούμενοι, η μικροαστική ανασφάλεια της ψυχολογίας των οποίων αναζητεί περιπαθώς την ασφαλιστική αγκύρωση σε μια φαντασιακή έννοια έθνους με υπερτονισμένα αξιολογικά χαρακτηριστικά. Περιττόν να σημειωθεί ότι ιδεολογικά πρόκειται για ναρκισσιστική αντιστάθμιση της μικροαστικής ταξικής μειονεξίας, η οποία αναζητεί διαρκώς δικαίωση, απέναντι στην οικονομική υπεροχή των μεσοανώτερων κοινωνικών στρωμάτων που ρέπουν ευκολότερα προς τον κομποπολιτισμό, σε ένα ηθικό «αρετολόγιο» που αντιπροσωπεύει, υποτίθεται, την ίδια την εθνική αρετή! Είναι σαφές ότι στη φασίζουσα ή λαϊκιστική ιδεολογία οι έννοιες έθνος, λαός και μικροαστική τάξη (μαζί, κατά κανόνα, και η αγροτική) ταυτίζονται σε μια ενιαία, «ενάρετη», ψυχοηθική δομή.

τυπα που εγείρουν αξιώσεις εξω-ιστορικής προτυποποίησης και ανάγονται σε μέτρο κρίσεως περί του «εθνικώς επιτρεπτού» δεν μπορεί οπωσδήποτε με κανέναν τρόπο να θεμελιωθεί.

Το νεοελληνικό συντηρητικό ιδεολόγημα περί της εθνικής ταυτότητας έλκει τη δόξα της καταγωγής από τους λεγόμενους «ελληνογεντρικούς» διανοούμενους της «γενιάς του '30».¹⁴ Το εθνικό ναυάγιο της «Μεγάλης Ιδέας» στα γαλανά νερά της Ιωνίας (1922) είχε εμπνεύσει στη χρυσή νεολαία της δεκαετίας του '20 ένα δικαιολογημένο αίσθημα εθνικής απογοήτευσης. Το αίσθημα αυτό όφειλε ιδεολογικά να αντισταθμιστεί και να αναπληρωθεί ισοδύναμα από νέα αντρείσματα εθνικής αυτοπεποίθησης. Η αναζήτηση μιας εθνικής ταυτότητας απεξαρτημένης από ρομαντικές γεωπολιτικές φιλοδοξίες και προσηλωμένης στο συγκριτικό πλεονέκτημα του «εθνικού πολιτισμού» αναδύθηκε τότε ως ζωτική εθνική επιταγή. Η συμβολική αναγόρευση της «ελληνικότητας» ως του εθνικού «Αγίου Δισκοπότηρου» (Graal) αποσκοπούσε στην ανόρθωση του εθνικού αυτοσυναισθήματος και στη στροφή των αναζητήσεων σε αποκλειστικά ιδεολογικούς λόγους εθνικής υπερίσχυσης.

Το ηρωικό έπος του '40 υπήρξε για το εθνικό αυτοσυναισθημα ένας ηθικός από μηχανής θεός. Μία σελίδα νέας δόξας και γνήσιας εθνικής τιμής που σφαλώς είχε αντλήσει μαχητικά και υψηλά ηθικά αντιστηρίγματα από την τραυματική εμπειρία της μιχρασιατικής ταπείνωσης. Ως αναγνωρισμένο σε παγκόσμια κλίμακα νέο εθνικό έπος, το ηρωικό έπος του '40-41 παρείχε όντως

14. Για την πολυσυζητημένη έως και «θρυλική» γενιά του '30 η βιβλιογραφία είναι άφθονη και πληρέστατη. Πρόσφατη σημαντική συνεισφορά στον ανεξάντλητο σχετικό διάλογο το: Δημήτρης Τζιόβας, *Ο μύθος της γενιάς του τριάντα. Νεωτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία*, εκδόσεις Πόλις, 2011. Τον ίδιο και το προγενέστερο: *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στον Μεσοπόλεμο*, εκδόσεις Οδυσσέας, 1989. Και τα δύο εξαιρετικά χρήσιμα για την κατανόηση πολλών σημείων τού ανά χειρός βιβλίου. Επίσης και Mario Vitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, εκδόσεις Ερμής, Αθήνα, 1977, '79, '82.

εξάίρετα διαπιστευτήρια για την αξιοπρεπή εφεξής επανεμφάνιση της Ελλάδας στη μεταπολεμική διεθνή σκηνή. Η συνέχεια της δεκαετίας του '40 αποδείχτηκε όμως ιστορικά εκ νέου δραματική και τραυματική.

Η συσσώρευση ποικίλης προέλευσης εθνικών εμπειριών όφειλε λογικά, μετά το τέλος του τελευταίου κύκλου των εθνικών περιπετειών, να οδηγήσει κατά την περίοδο της λεγόμενης «εθνικής ανασυγκρότησης» (1950-1960) σε ριζικό κλονισμό των συνειδήσεων και σε συνολική αναθεώρηση της εθνικής αυτοσυνειδησίας. Η ώρα ήταν κατάλληλη για την επεξεργασία μιας νέας θετικής και προσανατολισμένης προς το μέλλον εθνικής ιδεολογίας. Οι νικητές όμως των εσωτερικών αναμετρήσεων της δεκαετίας του '40, καταπονημένοι από τον εθνικά «πύρρειο» χαρακτήρα της ταξικής κής τους επικράτησης και υπακούοντας σ' ένα νοσηρό αίσθημα ασίσιας, παρά την εσωτερική στρατιωτική νίκη, ταξικής ανασφάλειας, «έλλειψαν» ακόμη περισσότερο τη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία σε οπισθοβαρές ιδεολογικό κλουβί. Η ανασφάλεια της μεταπολεμικής «αστικής τάξης» με το ανεδαφικό εγχείρημα της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974) γελοιοποιήθηκε ολοκληρωτικά. Η Μάρω Δούκα στην *Αρχαία σκουριά* συνόψισε την ιδεολογική χρεοκοπία με λιτότητα και ευγλωττία.

Κατά την περίοδο της επταετούς στρατιωτικής δικτατορίας σπαταλήθηκε πολύτιμος «εκσυγχρονιστικός χρόνος» χωρίς κάποιο υπολογίσιμο υπολειμματικό εκσυγχρονιστικό αποτέλεσμα. Το ιδεολογικό κέντρο βάρους της Δικτατορίας δεν ήταν βεβαίως εκσυγχρονιστικό. Ήταν σαφώς συντηρητικό και φασίζον. Η σημαχία όμως αστικών και αγροτομικροαστικών δυνάμεων που στηριξε ευδιάκριτα τη στρατιωτική δικτατορία μέχρι το 1973 περιλάμβανε στις τάξεις της ικανούς θύλακες ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού. Οι κυβερνήσεις των συνταγματαρχών στελεχώθηκαν εξ αρχής από ικανά στελέχη του «ομίλου Α. Δοξιάδη» που απετέλεσε την κύρια δεξαμενή διαχειριστικής τεχνογνωσίας, παρόλληλα με τεχνοκρατικές δυνάμεις από το αστικό ριζοσπαστικό «Κόμμα των Προοδευτικών» τού μετ' ολίγον (1973) πρωθυπουργεύσαντος Σπ. Μαρκεζίνη. Η παρουσία ενός υπολογίσμου ευρωπροοδευτικού τε-

χνοκρατικού δυναμικού δικαιολογούσε ίσως το προσδόκιμο για μιαν εντατική εκσυγχρονιστική δράση υπό καθεστώς ανατολής των συνταγματικών ελευθεριών. Η αναλογικά σημαντική συμμετοχή ριζοσπαστικών τεχνοκρατών από τους προαναφερθέντες χώρους σε όλες τις κυβερνήσεις του Γ. Παπαδόπουλου επιτρέπει την υπόθεση ότι ο «αμερικανόφιλος» Γ. Παπαδόπουλος προσωπικά το ευνοούσε. Οι εσωτερικοί όμως συσχετισμοί μεταξύ των πρωταγωνιστικών στοιχείων της δικτατορίας αποδείχθηκαν σταθερά «εθνοπαράδοσιακοί». Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι το δικτατορικό καθεστώς μεταμόσχευσε την γκωλική ιδέα περί υπουργέιου εθνικής ταυτότητας στην ελληνική κυβερνητική πράξη με την ίδρυση του «Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών» (Αύγουστος 1970 – πρώτος υπουργός ο άνευ μορφωτικών περιγημιών «ανώνυμος» Κων. Παναγιωτάκης). Στο υπουργείο αυτό, που κατ' ουσίαν επινοήθηκε ως υπουργείο «εθνικοδικτατορικής προπαγάνδας», ανατέθηκε από τους συνταγματάρχες να διαχειριστεί το ιδεολογικό ενός αντικομμουνιστικού ελληνοκεντρισμού το οποίο συμπυκνώθηκε στο απόλυτο συμβατό με την «παπαρηγοπούλεια» ιστορική παράδοση τριώνυμο περί «Ελλάδος Ελλήνων Χριστιανών». Παρ' όλον όμως τον ιδεολογικό διασυρμό του ελληνοκεντρισμού και του ελληνοχριστιανισμού στα χρόνια της Δικτατορίας,¹⁵ η νε-

15. Στο διασυνυμμό αυτό του ελληνοχριστιανισμού και κυρίως του ελληνοκεντρισμού, ως κληροδοτήματος της λεγόμενης γενιάς του '30, επεδίωξε να αντιτάξει ανανεωτική-αναγεννητική αντίδραση το προαναφερθέν αλλού ρεύμα των «νεοορθόδοξων». Η ιδεολογική κινητοποίηση του ανανεωτικού αυτού περί την εθνική ταυτότητα ρεύματος, του οποίου οι μαχητικότεροι φορείς υπήρξαν (και είναι) θεολόγοι (π.χ. Χρ. Γιανναράς), οφείλεται εν πολλοίς στην πιθανολόγηση άσκησής διαμέσου της δικτατορίας και των εκλεκτών ιεραρχών της (π.χ. αρχιμανδρίτης και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος Κοτσώνης) προτεσταντικών επιρροών στην ελληνική κοινωνία! Το φάντασμα του προτεσταντισμού, ευλόγως απειλητικό λόγω της έμφασης που ο προτεσταντισμός αποδίδει στην ενεργό κοινωνική δράση, υπήρξε πάντοτε ο εφιάλτης του κινήματος της νεοορθόδοξίας, και ιδιαίτερα του ατύπως προκαθημένου της Χρ. Γιανναρά. Η πτωχοπροδορμική,

οελληνική κοινωνία συνέχισε μεταπολιτευτικά να παρουσιάζεται ισχυρότατα προσκεκολλημένη στο εθνικό αίτημα περί της «δεδομένης» εθνικής ταυτότητας. Η προσκόλληση αυτή, που εμφανίζεται διακομματική και διαπαραταξιακή, επιβεβαιώνει τον βαθύτατα συντηρητικό, έως και αντιδραστικό, άλλως προνεωτερικό χαρακτήρα της νεοελληνικής κοινωνίας, η οποία στην πλειοψηφία της εμφανίζεται να αποκρούει σταθερά κάθε ιδέα ουσιαστικής μεταβολής και κάθε επιμέρους εκσυγχρονιστική απόπειρα επί του κράτους και της οικονομίας, ενώ το αίτημα του εθνικού εκσυγχρονισμού, ως ανυπέρβητη προϋπόθεση για την ανταγωνιστική επιβίωση της Ελλάδας στον σύγχρονο κόσμο, κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο καθίσταται όλο και περισσότερο οξύ.

Η αγκύλωση αυτή δεν είναι οπωσδήποτε περιέργη. Η Ελλάδα είναι χώρα με μεγάλη αναμιγρότητα ιστορία. Το πλούσιο και μισοποιημένο παρελθόν βαραίνει υπέρμετρα στη νεοελληνική συνείδηση.¹⁶ Η νεοελληνική κοινωνία είναι εξάλλου κοινωνία με αισθητά αναπτυξιακά χάσματα, αντίστοιχα προς το αντίξοο ανάγλυφο του εδάφους της, και κατά βάθος κλειστή και φοβική. Στον ιδιότυπο απομονωτισμό της έχει συντελέσει και ο οιονεί «νησιώτικος» (γεωφυσικά και ιδεολογικά) χαρακτήρας της, σε σχέση πάντοτε προς την υπόλοιπη Ευρώπη. Στο άκρον της ακραίας νότιας χερσονήσου της Ευρώπης και με σημαντικές, ιδίως μετά το 1945, δυσχέρειες στην πρόσβαση προς το κέντρο της ηπείρου, με σημαντικές επιπλέον δυσχέρειες και στις εσωτερικές επικοινωνίες της, δεν ήταν περίεργο να βρίσκει το αίτημα της εθνικής απομόνωσης σε μεγάλο βαθμό πρόσφορο ψυχολογικό έδαφος. Οι γεωπολιτικές εξάλλου δυσχέρειες των εξωτερικών επικοινωνιών (προς βορράν χώρες του κοιμουνι-

καλογερίστη, αθηροειτική παράδοση που εκπροσωπούν οι νεοορθόδοξοι γνωρίζουν καλά την ανταγωνιστική αδυναμία της ορθόδοξης εκκλησίας απέναντι στον προτεσταντικό πρακτικό δυναμισμό.

16. Για την «επιβαρυντική» λειτουργία της μακράς ιστορικής παράδοσης των ιστορικών εθνών στη σύγχρονη δράση τους δες Arnold Toynbee, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους* κ.λπ. Προηγούμενη σημείωση αρ. 12.

στικού παρατετάσιματος) ισοδυναμούσαν με χερσαίο αποκλεισμό της Ελλάδας από την τότε ελεύθερη Ευρώπη. Ήταν για μία ακόμη φορά στην ιστορία της που η θάλασσα και η εργασιακή μετανάστευση κράτησαν ανοιχτές τις γέφυρες της Ελλάδας με τον κόσμο.

Η ιδιαιτερότητα της γλώσσας αξίζει επίσης να αναφερθεί ως ένα πρόσθετο, σημαντικό και ίσως όχι το έρχατο σε σημασία, στοιχείο του επικοινωνιακού νεοελληνικού απομονωτισμού. Ο τρόπος μάλιστα που η ελληνική εκπαίδευση έχει από ενωρίς αντιμετώπισει το γλωσσικό ζήτημα στα πλαίσια του «ανατολικού» **ιδεολογικού και θρησκευτικού αντιλατινισμού**, υπερτονίζοντας δηλαδή **την πλασματική (κατά βάθος οριακή) μορφολογική διαφοροποίηση του ελληνικού και του λατινικού αλφαβήτου**,¹⁷ έχει επτείνει την ιδεολογική απομόνωση παιδείας και κοινωνίας από την Ευρώπη. Αποφασιστική τέλος επίδραση στη διατηρησιμότητα της εσωστρέφειας και της συντηρητικής τοποθέτησης της πλειοψηφίας της νεοελληνικής κοινωνίας απέναντι στον ευρωπαϊκό εκσυγχρονισμό ασκεί και η επικίνδυνη τροπή στους δημογραφικούς συσχετισμούς, με την αυξανόμενη μετά τη μεταπολίτευση συμμετοχή των ηλικιών άνω των εξήντα. Δεν είναι λοιπόν περιεργό που το συντηρητικό ιδεολόγημα περί «εθνικής ταυτότητας» ασκεί παρατεταμένη επιρροή στα ευρύτερα συντηρητικά και βραδυπορούντα στρώματα της νεοελληνικής κοινωνίας.

Όπου όμως τίθεται ζήτημα «δεδομένης εθνικής ταυτότητας» ως μέτρον οριοθέτησης του πολιτικά επιτρεπτού και όπου επισείεται ως δήθεν απειλή εθνικής επιβίωσης η διακινδύνευση της ιδεολογικής ακεραιότητάς της, είναι σαφές ότι η κοινωνία αυτή κοιτάζει προς τα πίσω. Και αλληθωρίζει προς το παρελθόν όχι προ-

17. Κατά την ίδια εκκλησιαστική έμπνευσης αντιλατινική λογική αποσιωπάται και συσκοτίζεται και η ισχυρώς ανιχνεύσιμη καταγωγική συγγένεια της ίδιας της λατινικής γλώσσας από την ελληνική. Επ' αυτού βλέπε και Διονυσίου Αλικαρνασσεώς *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*, I, XC, 1, όπου και αναφέρεται ρητά: «Η γλώσσα που ομιλείται υπό των Ρωμαίων ούτε τελείως βάρβαρος, ούτε τελείως ελληνική αλλά μέγιστα ἐκ των δύο, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας είναι (διάλεκτος) αιολική...».

κειμένου να αντλήσει δύναμη για την αντιμετώπιση του προκλητικού ή απειλητικού μέλλοντος με την αναβάπτιση στις αειζωές πηγές του πλούσιου πνευματικού παρελθόντος, αλλά περισσότερο για να κρυφτεί στις ιερές κρύπτες του. Η ομοιοστατική αναπαράγωγή της παραδοσιακής ιδεολογίας προτάσσεται ως πρωτεύουσα προσηματική πολιτική επιταγή προκειμένου να αποφευχθούν οι αλλαγές που επιβάλλει η ανάγκη της επιβίωσης και η αναγκαϊότητα της ιστορικής προσαρμογής. Τη βιοτική επιταγή της ιστορικής προσαρμογής οι συντηρητικοί μετονομάζουν πανικόβλητοι σε απειλητικό κίνδυνο **αλλοτρίωσης**. Αλλά η διατηρησιμότητα «αβίχτων ιστορικών φαινομένων» δεν ανήκει βεβαίως στη λογική της ιστορίας! Εξάλλου ξεκάθαρη εθνική ταυτότητα και αμετάβλητη ιστορικήν ιδιοπροσωπία μπορούν να επικαλούνται μόνο τα έθνη που έχουν πάψει να λειτουργούν ιστορικά, που έχουν δηλαδή ολοκληρώσει τη ζωντανή και δημιουργική φάση της ιστορικής πορείας τους και οδεύουν προς το περιθώριο και την ιστορική παραγραφή. Τα ζωντανά έθνη, **οι ζωντανές κοινωνίες δεν αγωνιούν για καμιάν υποτιθέμενη εθνική ταυτότητα. Αντίθετα την ταυτότητα αυτή καθμερινά την ανακατασκευάζουν και την εμπλουτίζουν**. Δεν φοβούνται την υποτιθέμενη φαινομενική αλλοτρίωση γιατί τη ζουν ως ενεργό **ιστορική διαλεκτική**. Διαφορετικά, αμέσως της επίκλησης του συντηρητικού ιδεολογήματος περί εθνικής ταυτότητας, ένα αυθαίρετα και επιλεκτικά μυθοποιημένο από τις συντηρητικότερες δυνάμεις της κοινωνίας παρελθόν αξιώνει να προσδιορίζει δεσμευτικά το μέλλον, να προσανατολίζει ανάδρομα την εθνική δράση και να λογοκρίνει ανασταλτικά τη μεταβολή. Τουτό όμως συμβαίνει όταν η συγκεκριμένη δόμηση μιας κοινωνίας έχει περάσει στη φάση της νεκρικής ακαμψίας. Όταν η κοινωνία ολόκληρη έχει ιστορικά αποτελεματωθεί. Είναι φυσικό άλλωστε μια αδιαφοροποίητη κατά βάθος κοινωνία, χωρίς ηγετική και ηγεμονική πρωτοπορία, χωρίς σύγχρονα εφόδια παιδείας και ζωής, να αντικρίζει το μέλλον με πανικό και να υποστρέφει σε «μητρικές» διασφαλίσεις. Το ανοιχτό μέλλον εμπνέει φόβο σε μια κοινωνία άβουλη και αποτελεματωμένη. Η φοβική αυτή προσέγγιση της ανταγωνιστικής εθνικής πάλης εξαναγκάζει τα κοινωνικά

στρώματα που ιστορικά βραδυπορούν σε μια διαρκή *retrospection* και στη συνεχή επίκληση της πολιτικής/κράτικής προστασίας για τη διασφάλιση της επιθυμητής ιδεολογικής ομοιοστασίας. Στην περίπτωση αυτή το κράτος καλείται να μετατραπεί σε ιδεολογικό οστεοφυλάκιο. Από την άποψη αυτή η συνεχής επίκληση της εθνικής ταυτότητας στη σημερινή Ελλάδα, σε συνδυασμό πάντοτε με την ιδεολογία του κρατικού πατερναλισμού που σταθερά επικρατεί, δεν μπορεί παρά να προκαλεί μελαγχολία. Γιατί επιβεβαιώνεται την εσωστρέφεια της κοινωνίας και την άρνησή της να επικοινωνήσει διαλεκτικά-παραγωγικά με τον διεθνή περίγυρο, απέναντι στις προκλήσεις του οποίου είναι εμφανές ότι φυγομαχεί. Πολύ περισσότερο μάλιστα όταν στο ιδεολογικό **παρεμ-μόρφωμα** που σεβρίζεται από τις φοβικές συντηρητικές δυνάμεις ως «εθνική ταυτότητα» ούτε το φωτεινό παρελθόν της πολιτισμικής κληρονομιάς του τόπου ευκρινώς αναγνωρίζεται ούτε διαγιγνώσκεται επαλήθειο εθνικών αξιών ικανό να στηρίξει μια εθνικά φιλόδοξη προσπάθεια για ανταγωνιστική επιβίωση στον σύγχρονο κόσμο.

Το περιεχόμενο της δήθεν εθνικής ταυτότητας που οι *retrospectateurs* (ιδεολογικοί αναδρομήφρες) της νεοελληνικής κοινωνίας μάς προσκαλούν συνεχώς να διαφνυλάξουμε ως κόρην οφθαλμού δεν ανάγεται ασφαλώς σε επιστημονικά επεξεργασμένο υλικό ιστορικής έρευνας και αλήθειας. Ανάγεται περισσότερο σε λαογραφικό και μυθολογικό μουσειακό υλικό της Ελλάδας του μύζερου προκαπιταλιστικού χωριού, καθώς και σε αυτοκολακευτικές εθνικιστικές μυθοπλασίες. Πρόκειται για μια καθαρά παλαιολιθική ιδεολογία που επιθυμεί απλώς να διαιωνίσει το *status quo* και να αποτρέψει τις αναγκαίες προσαρμοστικές μεταβολές. Ο συντηρητισμός στη σημερινή Ελλάδα αρνείται άλλωστε την ιστορική έρευνα σε κρίσιμες πολιτικά και ιδεολογικά περσιχές της ιστορίας μας, όπως επίσης αποστρέφεται και την εθνική αυτοκριτική. Σε άλλες σελίδες του πονήματος θα ελεγκταθούμε αρχικά πάνω στον προκλητικό ιστορικό **αγνωστικισμό** στον οποίον ρέπει παθολογικά η νεοελληνική ιστοριογραφία. Ο εθνικός ιστορικός Κων. Παπαρηγόπουλος, μέγας αναμφισβήτητα κατά το μεγαλόπνοο συνθετικό έργο που **τη συγκεκριμένη εκείνη ώρα της συγγραφής του είχε επιτελέ-**

σει, εξακολουθεί για τους συντηρητικούς να θεωρείται εσαεί αργετός (ώστε οποιαδήποτε άλλη ιστορική αφήγηση να περιττεύει) και να αποτελεί το Κοράνιο της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Άσχετα βέβαια προς το γεγονός ότι η ποιότητα της μεταπολιτευτικής σχολικής εκπαίδευσης έχει καταστήσει για τις νεότερες γενιές αδύνατη την απευθείας προσοικειώσή του. Η απλώς «προσεκτικά» ενημερωτική στα πορίσματα της νεότερης ιστορικής έρευνας πολυτομική και συλλογική *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών Α.Ε. λειτουργεί ως το μόνο συμπληρωματικό για τους συντηρητικούς νεότερο και «εθνικά αποδεκτό» ιστοριογραφικό έργο.

Μετά την αποκατάσταση στη μεταναπολεόντεια αστική Γαλλία της δυναστείας των Βουρβόνων, ο ευρωπαϊκός συντηρητισμός στράφηκε συστηματικά στην αποθέωση του Μεσαίωνα και στη ρομαντική μυθολογία και λαογραφία. Η Ελλάδα της ONE επιμένει έως σήμερα σε αντίστοιχες ρομαντικές και λαογραφικές παραμυθίες. Στην πολιτική και κοινωνική απροθυμία ενός ριζικού και καθολικού εκσυγχρονισμού υποκαθίσταται η θεοποίηση μιας αόριστης εθνικής παράδοσης. Αλλά η επιβίωση στο σύγχρονο παγκόσμιο χωριό δεν συμβαδίζει φυσικά με τις αναδρομικά μανιερστικές αγιογραφίες του Φύτη Κόντογλου, ούτε με τους γλυκερούς μεταβυζαντινούς ρεμβασμούς του αγαθού Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη.¹⁸ Ο σημερινός νεοελληνισμός πρέπει να αποδυθεί δυναμικά

18. Η γλυκερότητα των μεταβυζαντινών ρεμβασμών του μεγάλου Σκιαθίτη λογοτέχνη δεν αναιρεί την εθνοφρονηματική χρησιμότητα του μυθιστορηματός του *Οι έμποροι των εθνών*, στο οποίο καταδεικνύεται η δραματική εθνική συνέπεια της απόσυρσης του Βυζαντίου της παραμής από την κυριαρχία των θαλασσών. Οι γλυκασμοί οσαύτως της πέννας του δεν τον απέτρεψαν από τη μετάφραση της οξύτατα κριτικής για τους Έλληνες *Ιστορίας της ελληνικής επαναστάσεως* του φιλέλληνα Σκώτου (όπως και ο Εδουάρδος Γίββον) ιστορικού Γεωργίου Φίτλαου, κατά παραγγελία του Γιάννη Βλαχογιάννη. Το γεγονός ότι επί εκατό περίπου χρόνια παρέμεινε αδημοσίευτη για να εκδοθεί πρόσφατα από την Ελληνική Βουλή δεν αποτελεί ευθύνη του Παπαδιαμάντη. Αποτελεί ευθύνη του ιστορικού «αγνωστικισμού» που χαρακτηρίζει τη νεοελληνική ιστορική συνείδηση και ιστοριογραφία.

στη διαδικασία ανάδειξης μιας **σύγχρονης μετα-νεοελληνικής ή νεο-νεοελληνικής ταυτότητας**. Μιας δυναμικής, «ανοικτής» ταυτότητας, που θα ενθαρρύνει τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό της χώρας και την ολόπλευρη ενσωμάτωση της γνώσης, συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς και της ιστορικής. **Η εθνική ταυτότητα του αυριανού νεοελληνισμού πρέπει να θεωρείται διαρκώς εν τω γίνεσθαι και εν τω ζητείν**. Αλλά αυτό απαιτεί **μορφωτική επανάσταση**. Αποσκορακισμό ενός παρελθόντος που δεν συμβάλλει στη μαχητική εθνική επιβίωση. Απαιτεί πάθος για γνώση και παιδεία. Αντ' αυτού η νεολαία της χώρας μας κλονορτοποιείται ηθικά και συνθλίβεται πνευματικά από θεσμικούς και ιδεολογικούς αναχρονισμούς που η αντιδραστική ανίερη συμπαχία των κομμάτων εννοεί να συντηρεί στον άλλοτε ιερό για την εθνικήν επιβίωση χώρο των πανεπιστημίων.

IV

Στις κρίσιμες περιστάσεις που διερχόμαστε ως έθνος και ως κοινωνία επιβάλλεται η ευκρινέστερη συνειδητοποίηση των ευθυνών που βαρύνουν συνολικά το παρελθόν και το παρόν. Οι ιδιόρρυθμοι εθνικοί τρόποι με τους οποίους κατ' εξακολούθηση έως σήμερα διαχειριστήκαμε τις τύχες μας ως έθνος και ως κοινωνία δεν μπορούν να θεωρούνται βιώσιμοι και υποδειγματικοί. Υπήρξαν κατάδηλα αντιπαραγωγικοί. Ο δανειοβίωτος παρασιτισμός δεν προσφέρει εφεξής ως τρόπος εθνικής χρηματοδότησης. Η Ελλάδα έχει βιώσει πολλαπλές έως σήμερα εθνικές χρεοκοπίες, οικονομικές και πολιτικές. Από τη σκληρότερη ιστορικά εμπειρία πτώχευσης που κατά την τρέχουσα περίοδο ο ελληνικός λαός βιώνει ως ελπίσουμε ότι θα συναγάγει επαρκή συμπεράσματα εκσυγχρονιστικής προαγωγής. Το κυριότερο: ότι θα συνειδητοποιήσει επαρκώς τη σημασία της **παραγωγικής αυτοχρηματοδότησης** ως της μόνιμης βιώσιμης διαδικασίας για τη δυναμική επιβίωση και τη σταθεροποίηση της εθνικής μας πορείας στον αυριανό κόσμο. Οι νεοεθνικιστικές και οι εθνικοπατριώτες, όλοι όσοι προτάσσουν αιτήματα εθνικής εσω-

στρέφειας και εθνικού ομφαλοσκοπισμού, καλούνται εφεξής να δοκιμαστούν σ' αυτό το σκληρό έδαφος δημιουργικής προσαρμογής. Όχι στα αναμνηστικά της μακροχρόνιας ιδεολογικής χρεοκοπίας.

Η μεταπολιτευτική ιδιαίτερα περίοδος χαρακτηρίζεται από άφρονα και εξοργιστική διαχειριστική ανεπάρκεια. Η ευρύτερη πολιτική ανεπάρκεια ελαχιστοποίησε την αξιοποίηση των συγχρηματικών ευκαιριών που η τύχη έθεσε γενναιόδωρα στη διάθεσή μας κατά την περίοδο αυτή («τιμής ένεκεν» ένταξη στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα το 1981, χαριστική ένταξη το 2000 στην ΟΝΕ, χαμηλά επιτόκια κατά την εκπληκτική ευφορία της διεθνούς οικονομίας 2001-2007 κ.λπ.). Εις πέσμα των εξοργιστικά σωρευτικών ευνοϊκών περιστάσεων εμείς απλώς μεγιστοποιήσαμε ζημιές που σμερα καλούμαστε, δίκαιοι και άδικοι, συλλογικά να αντιμετωπίσουμε.

Γίνεται όλο και περισσότερο σαφές ότι οι περιστάσεις εγγείουν διαπύρσια το αίτημα για μια καινούργια Ελλάδα, για ένα καινούργιο κράτος, για μια καινούργια πολιτική. Προτάγματα που προϋποθέτουν όμως μια **μορφωτική επανάσταση**. Η οργή των ανθρώπων και των πραγμάτων που προκαλεί η εθνική χρεοκοπία μόνον μέχρι ενός συγκεκριμένου σημείου μπορεί να κατευθυνεί από μόνη της την εθνική ανανέωση και μεταστροφή. Η εθνική όμως ανανέωση δεν μπορεί να προκύψει από περιστασιακές διεγέρσεις του θυμικού. Για να περάσουμε στο επέκεινα μιας εθνικής αναγέννησης απαιτούνται ενδογενής υπευθυνότητα και εγγύριος επιτελικός σχεδιασμός. Ο διεθνής οικονομικός έλεγχος (Ε.Ε. - ΕΚΤ - ΔΝΤ) εγγυάται σήμερα σε σημαντικό βαθμό τον αρχικό «εξβιασμό» της αλλαγής. Την απλή πρώτη πυροδότηση. Όχι την ολοκλήρωσή της. Αλλά οι κοινωνίες και τα έθνη δεν σώζονται μόνον εκ των έξω.

Η κρίση που σήμερα διερχόμαστε πρέπει επιτέλους να αποβεί καθαρωτική και εθνεγερτική. **Αν το έθνος και η κοινωνία δεν συννεργήσουν με όσους και για όποιους δικούς τους λόγους μάς στηρίζουν γενναιόδωρα εκ των έξω, η Ελλάδα όχι μόνον θα βρεθεί έξω από το ευρώ αλλά θα σαρωθεί και από τα πλημυρικά κύματα των ανερχόμενων στο ιστορικό προσκήνιο απελευθέρων εθνών που διεκδικούν μια θέση στη νέα παγκόσμια ιστο-**

ρία. Αν απ' την κρίση δεν πυροδοτηθεί έγκαιρα συνολική οικονομική και μορφωτική εθνεγερσία, η Ελλάδα οδεύει *ακάθεκτη* σε μια νέα, τηρουμένων των σημεινών αναλογιών, μακροχρόνια «τουρκοκρατία».

V

Κλείνοντας την εκτενή αυτή εισαγωγή θέλω να προειδοποιήσω τον αναγνώστη ότι το βιβλίο αυτό είναι βιβλίο πρωτίστως *πολιτικό*. Το ιστορικό στοιχείο είναι αλήθεια ότι αφθονεί. Οι ιστορικές όμως αναφορές αποτελούν το ιστορικό θεμέλιο των πολιτικών συλλογισμών τους οποίους αναπτύσσει. Ο πολιτικός χαρακτήρας του βιβλίου επιτείνεται από το γεγονός ότι οι πολιτικοί συλλογισμοί που αναπτύσσονται αλυσοδένονται σφιχτά με την ίδια την ιστορία. Δεν πρέπει όμως να διαβαστεί εκ τούτου ως βιβλίο κυρίως ιστορικό. Η ιστορική του ακρίβεια είναι βεβαίως επαρκώς εγγυημένη.¹⁹ Δεν θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, εφόσον η ιστορική ακρίβεια αποτελεί προϋπόθεση της θεμελίωσης των πολιτικών συλλογισμών μας. Ο συγγραφικός όμως σκοπός είναι καθαρά πολιτικός. Κύρια πρόθεση του συγγράφει είναι *να προσδώσει*

19. Ο συγγραφέας του παρόντος αντιμετώπισε πρόβλημα επισημονικής συνειδητής, καθώς η πλήθον των ιστορικών αναφορών και ισχυρισμών θέτει επί τάπητος το ζήτημα των επαρκών βιβλιογραφικών παραπομπών και των συναφών διευκρινιστικών υποσημειώσεων. Επ' αυτού προσπάθησα να φανώ μάλλον φειδωλός, εμπιστευόμενος περισσότερο την ιστορική προπαίδεια του αναγνώστη. Διαφορετικά το πλήθος των επεξηγηματικών σημειώσεων και των βιβλιογραφικών παραπομπών την οποίαν πιθανόν θα επέβαλλε μια ανστηρότερη προσήλωση στη δεοντολογία θα αλλοίωνε αποθαρρυντικά τον πολιτικό χαρακτήρα του βιβλίου και θα ταλαιπωρούσε ίσως υπέμετρα τον αναγνώστη. Υπενθυμίζεται πάντως ότι με το βιβλίο αυτό δεν εξοφλούνται ολοκληρωτικά οι λογαριασμοί του συγγράφει με το πραγματευτικά αγάριστο και δυσήνιο αντικείμενο με το οποίο διανοήθηκε να καταπιαστεί.

ιστορικό βάθος στα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο νεοελληνισμός σήμερα, ώστε να βοηθηθεί η πολιτική να προσανατολιστεί πέρα από τις εφήμερες και μικροψυχες ψευτολύσεις. Να προανατολιστεί ευθύβολα σε ένα κατά κυριολεξίαν μεσομακροπρόθεσμο «εθνικό μνημόνιο» *εθνικής ανασυγκρότησης*. Πρέπει προς τούτο να συνειδητοποιηθεί ότι όλες οι αντιτάσεις που αντιτάσσονται σήμερα στην προσπάθεια για εθνικό εκσυγχρονισμό δεν σχετίζονται μόνο με την αυτονόητη προσπάθεια αυτοσυντήρησης προσφάτως κεκτημένων οικονομικών και κοινωνικών συμφερόντων. Πολύ πέραν αυτής της αυτονόητης πολιτικής και κοινωνικής αλήθειας, πρέπει να γίνει ευρύτερα κατανοητό ότι τα περισσότερα αντεκσυγχρονιστικά συμπτώματα τα οποία και σήμερα παρατηρούνται στη συμπεριφορά του κράτους και της νεοελληνικής κοινωνίας έχουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο τις ρίζες τους στο βυζαντινό υπόβαθρο της νεοελληνικής συνολικής πραγματικότητας. Στη βαθύτερη βυζαντινή και ιδιαίτερα στην *υστεροβυζαντινή μας κοινότητα*. Κρατισμός, πελατειακότητα, πολιτική παθητικότητα, οικονομικός προστατευτισμός, κοινωνικός κορπορατισμός, ανοχή στη δημόσια φαυλοκρατία, αναξήτηση λύσεων «κατ' οικονομίαν» (δηλαδή πέραν του νόμου) στα ατομικά προβλήματα, απέχθεια προς τις σαφείς νομοκανονιστικές δομές, ροπή προς τον παρασιτικό τρόπο επιβίωσης, υπερτονισμένα κοινωνιστικά ιδεώδη (αλλά σε συνεχή σύγκρουση προς τα ατομικά μικροσυμφέροντα), αδιαφορία για το αύριο που μορφοποιείται ως απέχθεια προς τον προγραμματισμό, καχυποψία προς την επιχειρηματικότητα και την ιδιωτική πρωτοβουλία, υποσυνείδητη εμπιστοσύνη σε αόρατες πρόνοιες και ανάλογος εφησυχασμός των συνειδήσεων, «στρουθιακή»²⁰ αντίληψη της ζωής, όλα αυτά ριζώνουν στην ανατολι-

20. Αντίληψη δηλαδή ζωής ως των σπουδαιότητων που, σύμφωνα με την Καινή Διαθήκη, τα τρέφει ο Θεός. Στην «Επί του Όρους Ομιλία» στο κατά Ματθαίον βλ. 6, εδάφιο 26 «... εμβλέψατε εις τα πετέινά του ουρανού, ότι ου σπείρουνσιν, ουδέ θερίζουσιν ουδέ συνάγουσιν εις τας αποθήκας και ο πατήρ υμών ο ουράνιος τρέφει αυτά. Ουχ υμείς μάλλον διαφέρετε αυτών». Η κατακλείς στο 6, εδάφιο 34: «Μη ουν με-

κή/βυζαντινή ερμηνεία του χριστιανισμού. Οι ξένοι το γνωρίζουν. Κάποτε πρέπει να το συνειδητοποιήσουμε και εμείς. Και να πράξουμε ανάλογα.

Πηγή της έμπνευσης όλων των πιθανώς άβολων για τις συνήθειές του σκέψεων που ο αναγνώστης θα διατρέξει σ' αυτό το βιβλίο είναι η **αγωνία για το νεοελληνισμό**.²¹ Η αγωνία για την ιστορική του δικαίωση, για την αβεβαιότητα της ιστορικής του πορείας. Η αγωνία αυτή υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις που βιώνουμε ευλόγως γιγαντώνεται. Η αγωνία αυτή κάποιους από μας τους καταδυναστεύει. Σε κάποιους άλλους υπερισχύει η απλή κατάθλιψη για όσα διέχεται σήμερα ο τόπος, για το κατάντημα της δημόσιας συμπεριφοράς και την ολοκληρωτική εξέλιξη της δημοσίας ευθύνης. Πάσχοντες πάντως είναι όλοι αυτοί που ανατράφηκαν με το αίσθημα της δημόσιας ευθύνης και από μικροί διαιταδωνογρήθηκαν με ιστορικές αναφορές. Ίσως αυτοί να μην είναι πλέον και τόσο πολλοί. Πάντως γι' αυτούς η πολιτική παραμένει βαθύτατα εξαρτημένη από την ιστορία. Είναι αδιανόητη ως εκ τούτου η άσκηση της πολιτικής χωρίς ιστορική επίγνωση. Αυτό ακριβώς είναι τούτο το βιβλίο: Βιβλίο ιστορικής επίγνωσης και άσκησης εθνικής αυτογνωσίας. Για όσους βεβαίως το προαρούνται.

Ακόμα δύο λόγια πριν απ' την τελεία: Το βιβλίο αυτό είναι ιδιαίτερα αυστηρό στις κρίσεις του περί το Βυζάντιο. Ιδιαίτερα αυ-

ριμνήσητε εις την αύριον. Η γαρ αύριον μεμνήσκει τα εαυτής. Αφ' κετό τη ημέρα η κακία αυτής». Είναι σαφές ότι η σοφία της «Επί του Όρους Ομιλίας» δεν αποτελεί πηγή της Πολιτικής Οικονομίας.

21. Το πόνημα τούτο έρχεται σε σειρά μετά το προηγούμενο χρονικά βιβλίο μου, με τίτλο *Αγωνία για την Ευρώπη* (εκδόσεις Πεδίο, 2010), που απλώς προσηγήθηκε εκδοτικά ώστε να χρησιμοποιήσει για την κατάνοη της ευρωπαϊκής διάστασης της οικονομικής χρεοκοπίας στην οποία η Ελλάδα βυθίστηκε το 2009. Η «αγωνία για το νεοελληνισμό» μπορούσε προφανώς να περιμένει. Ο νεοελληνισμός άλλωστε περιμένει, και δυστυχώς μάλλον θα περιμένει ακόμη πολύ, μέχρι να ενεργοποιηθεί πολιτικά μια επαρκέστερη εθνική συνειδητότητα. Αν και εφόσον ποτέ εμφανιστεί...

στηρό, έως μάλιστα και ισοπεδωτικό για το Βυζάντιο της ύστερης αυτοκρατορίας (1071-1453) ή άλλως για το Βυζάντιο της παλαιάς. Η αυστηρότητα αυτή κατ' ανάγκην συμπαρασύρει και την ανατολική χριστιανική ορθοδοξία, ως στάση βίου, ως θεολογία και ως ανθρωπολογία. Η «συναμφοτερότητα» της αμφισβήτησης καθίσταται αναπόφευκτη από το γεγονός ότι η ανατολική ορθοδοξία είναι το ψυχικό περιεχόμενο και η ιστορική πνευματική ταυτότητα του Βυζαντίου. Η ενότητα του αντικείμενου οριοθετεί ως εκ τούτου το βεληνεκές της κριτικής. Η φιλοσοφική μας άλλωστε θεώρηση της ιστορίας δεν έχει χώρο για εξωιστορικές «εξ αποκαλύψεως αλήθειες». «Εξ αποκαλύψεως» αλήθειες γίνονται νομίμως σεβαστές μόνον ως «ατομικές βιοματικές εμπειρίες». Εκεί προφανώς σταματάει κάθε δυνατή διαλεκτική. Η προσωπική πίστη δεν γίνεται αντικείμενο κριτικής. Η κριτική μας όμως για το Βυζάντιο ασκείται επί συγκεκριμένου ιστορικού αντικείμενου και των χρονικών του προεκτάσεων. Επί των συνεπειών του για το νεοελληνισμό. Θα μας καταμαρτυρηθεί ως εκ τούτου ότι επιχειρούμε, δήθεν αναχρονιστικά, να επαναθέσουμε την αξιολόγηση της ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας υπό το αρνητικό φως του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού του Κορσά και του 18ου ευρωπαϊκού αιώνα. Θα μας καταλογιστεί ότι είμαστε δέσμοι δήθεν αναχρονιστικών, ξεπερασμένων από την ίδια την ανάπτυξη της επιστήμης της βυζαντινολογίας του 20ού αιώνα, δυτικών ιστορικών προκαταλήψεων του τύπου του Μοντεσκιέ, του Βολταίρου και του Γίββωνα. Πράγματι, οι πάσης φύσεως νεοσκοταδιστές που αφθονούν στην απομονωτική Ελλάδα του κοινού ευρωπαϊκού νομίσματος (!) αυτά θα μας καταμαρτυρήσουν. Η απάντηση σ' αυτό είναι κατηγορηματική: Ναι! Πράγματι, η πρόθεση του βιβλίου είναι αυτή: να **επαναθέσει υπό το φως της κριτικής του Διαφωτισμού την αξιολόγηση της πνευματικής κληρονομιάς του Βυζαντίου**. Η πρόθεσή μας είναι ακριβώς αυτή. Και τούτο επειδή πιστεύουμε ότι η **αξιολόγηση αυτή δεν έχει μέχρι σήμερα ολοκληρωθεί**. Η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να θεωρείται ότι έχει οριστικά περατωθεί, επειδή και μόνον η καθαρώς ιστορική και φιλογολική έρευνα περί το Βυζάντιο αυξήθηκε και αυξάνεται καθημερινά, χωρίς όμως αξιολογικές εμβασύνσεις

και διερωτήσεις. Αντιθέτως, όσο διευρύνονται οι βυζαντινές σπουδές, τόσο περισσότερο αναδεικνύονται τα κενά και οι αποσιωπήσεις. Τόσο εντονότερα καταδεικνύονται οι σκοτεινές περιοχές. Η κριτική εθνική αξιολόγηση ως εθνική ιδεολογική ευθύνη ποσώς έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Αντίθετα, δεν έχει τελειώσει επείδη ακόμη η ανάπτυξη του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ως αναστάσιμου ιδεολογικού ρεύματος στη νεοελληνική παιδεία έχει πρώιμα ανακοπεί πριν από τα τέλη του 19ου αιώνα. Πρόγραμμα που ασφαλώς συνδέεται εγγενώς με τη συνολική καχεξία της νεοελληνικής αστικής ανάπτυξης και την κοινωνική και ιδεολογική ατροφία του εσωτερικού εκσυγχρονιστικού υποκειμένου.

Η ιστορική και φιλογενική έρευνα περί το Βυζάντιο όντως επεκτείνεται και εμβαθύνεται. Η ιστορία είναι αναγκαίο συστατικό εθνικού πνευματικού φρονηματισμού και επιβάλλεται η συστηματική σπουδή της. Οι γενικότερες όμως αξιολογήσεις των ιστορικών για τον σκοταδιστικό θεοκρατικό χαρακτήρα του Βυζαντίου δεν έχουν επί της ουσίας διαφοροποιηθεί σημαντικά. Αυτό δεν το ισχυρίζεται ούτε ο Ράνσιμαν.²² Η επιστημονική έρευνα δεν έχει καταλήξει σε αντίθετο συμπέρασμα. Το Βυζάντιο υπήρξε μέχρι το τέλος του (1453) κράτος θεοκρατικό. Η θεοκρατική ακαμψία του ελαχιστοποίησε τις πολιτικές επιλογές του κατά τον 13ο, τον 14ο και τον 15ο αιώνα. Η ιστορική επιστήμη δεν το αμφισβητεί. Οι ξένοι βυζαντινολόγοι και ιδιαίτερα οι Δυτικοί δεν έχουν βεβαίως λόγο να το επαναλαμβάνουν. Συνεχίζουν να το θεωρούν ως αναμφισβήτητο εκ προοιμίου δεδομένο του υλικού τους και προχωρούν στην ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών εν γνώσει της πολιτισμικής και πνευματικής ιδιαιτερότητας του αντικείμενου τους (θεοκρατία). Οι ιστορικοί της προκολομβιανής Αμερικής διερευνούν αντίστοιχα την ιστορία της αυτοκρατορίας των Ίνκα, χωρίς να απολογούνται για τη θεοκρατία του χρυσόφλου αυτού λαού και των αποθεωμένων αυτοκρατόρων του. Ομοίως

22. Δες: Steven Runciman, *Η βυζαντινή θεοκρατία*, εκδόσεις Δόμος, Αθήνα, 1991.

δεν απολογούνται για την αφέλι θρησκευτική μυθολογία των Αζτέκων (Μεξικό) που τους παρέδωσε αποθήρετα στους Ισπανούς κονκισταδόρες. Αυτή είναι η φύση του ιστορικού αντικειμένου τους. Ουδείς όμως εξ αυτών διακινδύνευσε ή διακινδυνεύει τη σοβαρότητα του επιχειρώντας να αντικρούσει τον θεοκρατικό χαρακτήρα της αυτοκρατορίας των Ίνκα και των Αζτέκων. Θετικοί ή και υπερθετικοί άλλωστε χαρακτηρισμοί για το υψηλό επίπεδο του βυζαντινού πολιτισμού σε σχέση με τον πολιτισμικά ανώριμο κατά τον μακρό βίο του βαρβαρικό περίγυρο, στον εκπολιτισμό μάλιστα του οποίου η ανατολική αυτοκρατορία έχει αναμφισβήτητα ανυπολόγιστα συντελέσει, μετακενώνοντας όμως ταυτόχρονα όλα τα παρεπόμενα του θεοκρατικού σκοταδισμού, δεν υπονοούν εξάλειψη ή αντίκρουση του θεοκρατικού σκοταδισμού ως χαρακτηριστικού ιστορικής ταυτότητας. Αλλά η θετική ή αρνητική σημασία αυτής της ιδιαιτερότητας δεν αφορά πολιτικά τους ξένους βυζαντινολόγους. Είναι κάτι που βαρύνει ή επιβαρύνει μόνο τους ίδιους τους Νεοελληνες ιστορικούς.²³

Η εισχώρηση του Διαφωτισμού στη νεοελληνική πνευματική ζωή μετά την απελευθέρωση και την ανεξαρτησία του νεοελληνικού κράτους ανακόπηκε πρόωγα. Με τον συνοδικό τόμο του 1850,²⁴ ο οποίος

23. Είναι θλιβερό να αναμνησκάται κανείς ότι κάποτε, πριν από τη Μεταπολίτευση, οι Νεοελληνες πολιτικοί ήταν περί τα ιστορικά εγχαρτέστατοι, και μάλιστα και οι ίδιοι ιστορικοί. Οι τελευταίοι υπήρξαν ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος και ο Σπ. Μαρκεζίνης.

24. Με βασιλικό διάταγμα της 23ης Ιουλίου 1833 της βασιρικής αντιβασιλείας διεκηρύχθη η ανεξαρτησία της εκκλησίας του ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινπόλης. Το υπαγόμενο υπό την άμεση σουλτανική επιτήρηση Πατριαρχείο δεν απεδέχθη (!) την απόσπαση της εκκλησίας του νέου κράτους από τη διοικητική και ποιμαντική ευθύνη του και διέκοψε τις σχέσεις με την ελληνική ανεξάρτητη εκκλησία μέχρι το 1850. Με συνοδικό τόμο της 29ης Ιουνίου 1850 απεδέχθη τελικά το τετελεμένο γεγονός και ανεκήρυξε την αυτοκεφαλία της εκκλησίας της Ελλάδας. Πατέρες της πολιτικά αυτονόητης διοικητικής απόσπασης της

επιζύωσε το χωρισιό της ελληνικής εκκλησίας από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, η πολιτεία ολοκλήρωσε ένα πρότυπο συμβιβασμού με την πατριαρχική θρησκευτική παράδοση. Ο συμβιβασμός αυτός διέσωσε στη νεοελληνική κοινωνία τη δεσπίζουσα μορφωτικά θέση της θρησκείας και την αντίστοιχα δεσπίζουσα θέση της εκκλησίας. Όλα τα επόμενα συνταγματικά κείμενα κατοχύρωσαν τον επίσημο χαρακτήρα της ανατολικής ορθοδοξίας ως επίσημης θρησκείας του κράτους. Με τον τρόπο όμως αυτό το νεοελληνικό κράτος τέθηκε και πάλι στην υπηρεσία της θρησκείας. Εν τω μεταξύ διαδηλώδη εξασφαλίστηκε η πνευματική επιβίωση του Βυζαντίου μέσα στο ιστορικό σώμα της ελεύθερης νεοελληνικής ζωής, όπως ακριβώς το απευχόταν ο Κοραΐς. Με παρόμοιους ιστορικούς συμβιβασμούς οι αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού δεν κατόρθωσαν βεβαίως να διαποτίσουν επαρκώς τη νεοελληνική παιδεία και κατ'επέκταση τη νεοελληνική ιστοριογραφία και τον νεοελληνικό βίο συνολικά. Ο νεοελληνικός μορφωτικός εκσυγχρονισμός καθυστερεί επομένως από τότε. Αυτό είναι και το νόημα τούτου του βιβλίου.

Ο εκσυγχρονισμός της παιδείας μας χρειάζεται αποφασιστικό-τερη ασφαλώς διασύνδεση με την πρόοδο των θετικών επιστημών και της ραγδαία εξελισσόμενης τεχνολογίας. Χρειάζεται όμως και **επιστροφή στον Κοραΐ, ως εισηγητή της απευθείας επανένταξης (όχι διαμεσολαβημένης) του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη σύγχρονη νεοελληνική πνευματική ζωή, ως απαρχής αλλά και θεμελίου ενός εθνικού μορφωτικού διαφωτισμού.** Η απευ-

εκκλησίας του ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους από το υπόδουλο στη σουλτανική επιτροπή Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης υπήρξαν ο Αδαμάντιος Κοραΐς ως πρώτος εισηγητής της, ο Έλληνας κληρικός Θεόκλητος Φαρμακίδης, ο οποίος την υποστήριξε και τη χειρίστηκε για να εισπράξει βεβαίως μετά ταύτα τη μίνιν του πατριαρχείου (όπως εξακολουθεί να εισπράττει την ίδια μίνιν των κληρονόμων του ανατολισμού μέχρι σήμερα), και το μέλος της βαναρκής αντιβουλείας, αρμόδιος επί των εκκλησιαστικών, Γεώργιος Μάουρερ. Εκ των τότε πολιτικών ανδρών της χώρας ισχυρότερος υποστηρικτής της αυτοκεφαλίας υπήρξε ο του διαφωτιστικού-εκσυγχρονιστικού ρεύματος Σπυρίδων Τριζούτης.

θείας άλλωστε επανένταξη του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στη σύγχρονη μορφωτική ζωή χωρίς μεσολαβητές υπήρξε και το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Ο νεοελληνισμός χρειάζεται επιπλέον τη μορφωτική του αναμελίωση στις αρχαιοελληνικές πηγές, ώστε να μπορεί από και να έχει ισότιμη πνευματική πρόσβαση σ' ολόκληρη τη μακραίωνη ελληνόγλωσση γραμματεία.

Θα μας αντιταχθεί επιπλέον σε αντίλογο η πληθώρα των επισημονικών μαρτυριών περί της δόξας και της πληθωρικής πολιτιστικής λάμψης του Βυζαντίου. Το είπαμε όμως και προηγουμένως. Το γεγονός ότι η εντυπωσιακή ανάπτυξη των καθαρά ιστορικών και φιλολογικών περί το Βυζάντιο σπουδών έχει αποκαλύψει κατ'έκταση και κατ'ένταση το πολιτισμικό μεγαλείο του Βυζαντίου και την πολιτισμική ακτινοβολία του μέσα στη συγκαιρινή του πολιτισμική βαρβαρότητα (και ως εκ τούτου έχει καταστήσει το Βυζάντιο ως αντικείμενο σπουδών εξαιρετικά δημοφιλές) δεν αποτελεί από μόνο του **συγκριτική καθ' εαυτήν ποιοτική αξιολόγηση και του πνεύματος που εμφύχωνε τον βυζαντινό πολιτισμό.** Καθένας επώνυμος ιστορικός δεν έχει τολμήσει να αρνηθεί τον περιουσιακό θεοκρατικό χαρακτήρα του και τις όποιες δεσμεύσεις συνεπάγεται αυτός για την ελεύθερη πνευματική δημιουργία. Όσον αφορά τις εμπλοκές που ο χαρακτήρας αυτός κληροδότησε στις διάδοχες ιστορικές κοινωνίες των βαλκανικών λαών, αυτές βεβαίως δεν αφορούν τους ιστορικούς του Βυζαντίου αλλά τους ιστορικούς των κληρονόμων εθνικών κρατών, των κληρονόμων της «βυζαντινής κοινοπολιτείας». ²⁵ Κανείς πάντως δεν έχει ποτέ ισχυριστεί ότι **η δογματική θεολογική μορφολογία αποτελούσε καθ' εαυτήν τεκμήριο υψηλού πολιτισμού.** Κανένα ερευνητικό συμπέρασμα δεν έχει τολμήσει να ισχυριστεί ότι το Βυζάντιο συνεισέφερε στον παγκόσμιο πολιτισμό **γνήσιες ιδιογενείς και πρωτογενείς αξίες.** Και, πρώτα πρώτα, δεν παρήγαγε επιστήμη. ²⁶ Οι επιδόσεις του στις επι-

25. Βλ. Dimitri Obolensky, *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία. Η Ανατολική Ευρώπη, 500-1453*, τόμοι 2, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1991.

26. Για την επιστήμη στο Βυζάντιο βλ. *The Cambridge Medieval History*, τ. IV, ελληνική μετάφραση: *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*.

στήμες για έντεκα ολόκληρους αιώνες δεν ξεπέρασαν ποτέ τα επίπεδα των αρχαιοελληνικών επιστημονικών επιδόσεων της ελληνιστικής εποχής. Στο Βυζάντιο η γνώση δεν ήταν άλλοστε προτεραιότητα. Υπερχαλυπτόταν από την «εξ αποκαλύψεως» αλήθεια. Ως πολιτισμός το Βυζάντιο είχε ως επίκεντρο τη θέωση, την παραισθητική δηλαδή ατομική και ατομιστική μεταφυσική διαφύνη από τα προβλήματα του «ενθάδε είναι», **όχι τη γνώση ως δυνατότητα θετικής επιρροής επί του είναι**. Ο βυζαντινός πολιτισμός υπήρξε κατεξοχήν αντιγνωσιακός. Τα περί «γνώσης Θεού» θεολογικά σοφίσματα δεν έχουν βεβαίως σχέση με την επιστήμη.

Ως προς τα άλλα πεδία του πολιτισμού, η τέχνη του Βυζαντίου είναι σαφώς ενδιαφέρουσα, με βασανιστικήν όμως εμμονή στη μικροτεχνία,²⁷ δέγναι οπωσδήποτε κλειστόν πνευματικόν ορίζοντα και πνευματικής ανελευθερίας. Στη μικροτεχνικήν επίδοση (όπως

ας, εκδόσεις Μέλισσα, τόμος Β', σελ. 806-830. Βλ. επίσης και Ευθύμιος Νικολαΐδης, *Οι επιστήμες στο Βυζάντιο. Η ιστορική παράδοση του νεώτερου ελληνισμού, στο συλλογικό από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεότερου Ελληνισμού, Ιστορία και Φιλοσοφία των Επιστημών στον ελληνικό χώρο (17ος-19ος αιώνες)*, επιμέλεια Γιάννης Καράς, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003. Για το ζήτημα θα επανέλθουμε διεξοδικότερα στο κύριο σώμα του βιβλίου.

27. Στη μικροτεχνία όμως, και αυτό το ομολογώ πριν ίσως το συνειδητοποιήσουν επαρκώς οι τεχνολογίτες βυζαντινολόγοι, βρήκε διέξοδο η αποθρημένη από τις επιφάνειες κλίμακος ζωγραφική βούληση των Βυζαντινών καλλιτεχνών. Στις μικροζωγραφικές παραστάσεις χειρογράφων εντοπίζεται η απαγορευμένη στις μεγαλύτερες και πιο επιδείξιμες επιφάνειες πραγματική και ζωντανή ζωγραφική. Η σύγκριση της ζωτάνιας των ζωγραφικών μικρογραφιών στα χειρόγραφα με το κατεψυγμένο, στατικό, «νόμιμο» ζωγραφικό προϊόν της επίσημης εικονογραφίας, για την περίοδο πρωτίστως της «ακμής» (8ος-11ος αιώνες), είναι ενδεικτική του τι εσήμαινε πνευματική καταπίεση στο Βυζάντιο. Η «**λαθροζωγραφική**» της βυζαντινής μικροτεχνίας είναι περιοχή που δεν έχει μελετηθεί. Δυστυχώς ο χώρος δεν μου επιτρέπει ενδεικτικές αναφορές και παραπομπές. Ως ευθέως εστιαζόμενο στο αντικείμενο ο αναγνώστης ας δει: Γιώργος Γαλαβάρης (επιμ.), *Ελληνική τέχνη - Ζωγραφική βυζαντινών χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1995.

και στη συστηματικήν αντιγραφή αρχαίων κειμένων)²⁸ η ζωή γίνεται εμφανώς το παροράνιο της καλογερικής αυτοθυσίας σε μια παραλλαγή ομφαλοσκοπησης. Η ζωγραφική του επίσης, υπό τη μορφή κυρίως της εκκλησιαστικά «αστυνομευμένης» εικονογραφίας των χρόνων της ακμής (από την Ζ' δηλαδή Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας που καθόρισε τους «κανόνες» της και την τυπική της σημειολογία μέχρι τους Κορινθούς, τον 12ο αιώνα), δεν λειτουργεί κατ' αρχήν αισθητικά.²⁹ Είναι ερμητική τέχνη-γλώσσα,

28. Η αγιογραφική περί το Βυζάντιο μυθολογία η οποία προτάσσει συνεχώς ως έπαινο για τη συμβολή του στον ευρωπαϊκό πολιτισμό τη διαφύλαξη του αρχαίου πνευματικού κεφαλαίου (ασυνείδητη δηλαδή πρόσδοση δευτερογενούς αξίας σ' αυτή τη μακροχρόνια βαισιλία των λειψάνων και των σκελετών, διαμέσου της πολιτισμικής υπερχής του αρχαίου κόσμου) παραλείπει να μας εξηγήσει τι σκοπώθητα εξυπηρετούσε η διαφύλαξη αρχαίων κειμένων σε μοναστήρια αναλφάβητων κατά το πλείστον καλογέρων, πέραν **της αστυνομικής** διαφύλαξής τους. Όσον αφορά την αναπαραγωγή των κειμένων μέσω της διαδικασίας της αντιγραφής, για την οποία βεβαίως και μόνον οι μοναχοί είχαν τον απαραίτητο χρόνο, η αντιγραφή δεν αποτελούσε κανονική μοναστική δραστηριότητα, αλλά λαθραία μάλλον κερδοσκοπική απασχόληση των μοναχών που συνήθως εκτελούσαν παραγγελίες τρίτων επ' αμοιβή.

29. Και δεν ήταν άλλοστε αυτός ο προορισμός της. Ο προορισμός της ήταν στενά διδακτικός. Πολιτεία και καλλιτέχνης λειτουργούσαν σε απόλυτο συντονισμό για την επίτευξη **συνκεκρημένου κατηχητικού αποτελέσματος**. Η εκκλησιαστική εικονογράφηση λειτουργούσε ως ανοικτό μπροστά στα μάτια των πιστών κατηχητικό βιβλίο. Το πιθανό αισθητικό αποτέλεσμα προκύπτει από τη συνολική υποβλητική εντύπωση του εσωτερικού του ναού. Για τη διασφάλιση μάλιστα του δογματικά επιθυμητού κατηχητικού αποτελέσματος η Ζ' Οικουμενική Σύνοδος (Νίκαια 787), που έλαβε τον πρώτο κύκλο της Εικονομαχίας με αποκατάσταση των εικόνων, καταπίεστηκε με την αναλυτική καταγραφή **προγραμματικών οδηγιών** εικονογραφίας προς τους εικονογράφους «καλλιτέχνες» (περισσότερο θα ταίριαζε ο όρος «τυπογράφους»), ώστε να διασφαλιστεί η τήρηση της «**ορθόδοξης γραφής**», όπως αυτή προέκυψε μέσα από τις διαλεκτικές θεολογικές συζητήσεις της Εικονομαχίας!

που για να λειτουργήσει στα μάτια μας αισθητικά προϋποθέτει ιδεολογική/ιδεολογική αποκωδικοποίηση και σε βάθος ιστορική κατανόηση του αντικειμένου της Εικονομαχίας.³⁰ Είναι τέχνη εγκεφαλική και ιδεογραφική. Ιδεογραφική όχι κατά το ότι εκφράζει ελεύθερα ιδέες, ενσωματώνει δηλαδή ιδεολογικό περιεχόμενο που αποτελούσε ελεύθερο ατομικό βίωμα του καλλιτέχνη (μ' αυτή την έννοια όλες οι τέχνες είναι βεβαίως ιδεογραφικές), αλλά κατά το ότι αποτελεί τυποποιημένο βάσει **εγχειριδιακής καθοδήγησης**³¹ γραφισμό συγκεκριμένων και **κατηγορητικά επαναλαμβανόμενων ιδεολογικών-ποιμαντικών μηνυμάτων** θρησκευτικά στρατευμένου καλλιτέχνη, ιδεολογικά καταδικασμένου στην ανωνυμία. Εί-
ναι **τέχνη που διαβάζεται, δεν απολαμβάνεται**. Είναι τέχνη διδακτική και κατηγορητική, τέχνη οιονεί προπαγανδιστική, όπως ο πά-
λαι ποτέ σοσιαλιστικός ρεαλισμός.³² Το κύριο εξάλλου σώμα της βυζαντινής εικονογραφίας θέλει να εμφανίζεται «αχειροποίητο»! Το χέρι του εικονογράφου καλλιτέχνη εκλαμβάνεται ως ενεργού-

30. Για το φαινόμενο της Εικονομαχίας που προσδιόρισε το εύρος κίνη-
σης της φαντασίας του Βυζαντινού καλλιτέχνη για αρκετούς αιώνες,
βλβλίο αναφοράς παραμένει το André Grabar, *L'iconoclasm byzantin*,
Flammarion, 1984, 1998.

31. Η τέχνη στο Βυζάντιο και πολύ περισσότερο η ζωγραφική, ως **διδακτι-
κή «γραφή»** πολύ μεγαλύτερης μορφωτικής και ιδεολογικής αποτελε-
σματικότητας σε σχέση με τα γραπτά κείμενα, σε μια κοινωνία πλειο-
ψηφικού αναλφαριθμητικού, όπως η βυζαντινή, διατελούσε υπό τον αυ-
τονόητο έλεγχο της εκκλησίας. Η ζωγραφική/εικονογραφία υπέκειτο
δηλαδή σε **«προγραμματική λογοκρισία»**, υπό τη μορφή συγκεκριμέ-
νων οδηγιών μορφολογικής καθοδήγησης-πειθαρχησης του ζωγραφι-
κού κειμένου. Απόηχος των εγχειριδιακών αυτών οδηγιών προς τους
μεταβυζαντινούς εικονογράφους είναι το περίφημο, κυριολεκτικά εγ-
χειριδιακό, έργο του Διονυσίου εκ Φουρνά *Ζωγραφική Τέχνη* (17ος
αιώνας), που εμβάθυνει χαρακτηριστικά στην επιβαλλόμενη καθαρι-
κή, ψυχολογική προπαγανδία του αγιογράφου-καλλιτέχνη.

32. Για το πνεύμα της «βυζαντινής εικονογραφίας» γενικότερα και όχι
μόνο στο Βυζάντιο, ο αναγνώστης ας δει το πάντοτε αξιόλογο Λέων
Ουσπένσκυ, *Ο κόσμος της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, εκδό-
σεις Αρμός, Αθήνα, 1993.

μενο της θείας έμπνευσης και πρωτοβουλίας! Αλλά το αποτέλε-
σμα πώς είναι απελπιστικά «ομοιοπαθητικό»! Έπρεπε να έρθει ο
άνεμος της Αναγέννησης, μετά τον 14ο αιώνα, για να εμφανιστεί
διττά το πρόσωπο του καλλιτεχνικού δημιουργού μέσα στο έργο
του, τόσο με τη σχετική, δειλή πάντα, απελευθέρωση της γραφής
στη ζωγραφική του γλώσσα όσο και με τη διακριτικήν αυτοπρο-
βολή της επωνυμίας του. «Χειρ Θεοφάνη εποίησε...!» Στη βυζαντι-
νή εικονογραφικήν ιεροπραξία ο άνθρωπος-καλλιτέχνης με την
αργόσυρτη εξασομικευόμενη αντίληψη της ζωής αρχίζει να συμ-
μετέχει πολύ αργά, και σε συντονισμό με το πνεύμα των καιρών
που σε Βυζάντιο και Ιταλία υπήρξε από κοινού εν δυνάμει ανα-
γεννησιακό!

Η βυζαντινή εικονογραφία έγινε ξανά «ζωγραφική» μετά τους
Κομνηνούς, όταν η αυτοκρατορία μπήκε στην ταχεία παρακμα-
κή πορεία και οι καλλιτέχνες εκ των πραγμάτων αποδεσμεύτη-
καν από τον κεντρικό εκκλησιαστικό έλεγχο της Ιεράς Συνόδου
της πρωτεύουσας. Η πτώχευση εξάλλου της κεντρικής οικονομίας
στην Πόλη τον 14ο και 15ο αιώνα υποχρέωσε τους καλλιτέχνες να
καταφύγουν στην περιφέρεια ή να ανταποκριθούν σε προσκλήσεις
από τα περιφερειακά κέντρα που παρήγαγε η αυτοκρατορική δι-
άσπαση του 1204 για να μεγαλοουργήσουν αδέσμευτα μακριά από
τον συνοδικό έλεγχο της εικονογραφικής στερεοτυπίας (Άρτα, Νί-
καια, Τραπεζούς, Θεσσαλονίκη, Άγιο Όρος, Μυστράς, Κρήτη, Πα-
λέριο της Σικελίας, Καλαβρία). Μόνο η λεγόμενη «Παλαιολόγεια
Αναγέννηση» (1261-1453) μας δίνει λουπόν το δικαίωμα να μιλά-
με κυριολεκτικά για βυζαντινή ζωγραφική! Τότε όμως η τέχνη γί-
νεται καθαρά ελληνική. Ξαναβλέπει χρώματα και φως, αναπαρά-
γει πάθος και χάρη, κίνηση και ελευθερία. Στους χρόνους των Πα-
λαιολόγων όλα τα «τυπικά βυζαντινά» στην τέχνη βαίνουν πλησί-
στα προς θάνατον. Η «παλαιολόγεια αναγέννηση» ήταν **αναγέν-
νηση νεοελληνική, δηλαδή μη βυζαντινή**. Ήταν έκρηξη του ελλη-
νικού υποσυνειδητού. Ήταν **«ιστορικός αποβυζαντινισμός»**. Ήταν
**μέρος από το αναγεννησιακό «όλον» που επισυμβαίνει την ίδια
εποχή σε Ελλάδα και Ιταλία**. Η τέχνη, ως εκδήλωση της ανθρωπι-
νης πνευματικής ελευθερίας, στην ύστερη βυζαντινή περίοδο ανα-

γεννάται όταν ακριβώς η αποσκευασμένη «πολιτεία του Θεού» βαδίζει προς τον ιστορικό θάνατον! Τότε ακριβώς η θνήσκουσα αυτοκρατορία την απελευθερώνει, γιατί τότε ακριβώς απελευθερώνεται από τα θεοκρατικά δεσμά και η ίδια η ζωή. Κάτι που δυστυχώς στην Ελλάδα δεν έμελλε ούτε να διαρκέσει ούτε να ολοκληρωθεί.

Η βυζαντινή πάλι αρχιτεκτονική, αφού με την ανέγερση της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη του 6ου μ.Χ. αιώνα έδωσε ένα πραγματικά εντυπωσιακό δείγμα διατύπωσης της αισθητικής αρχής του «μεγαλειώδους»,³³ ως συνδυασμού διαχείρισης εσωτε-

33. Με την ανέγερση του μεγαλοπρεπέστατου ναού της Αγίας Σοφίας φτάνει στο όριο της και η αρχιτεκτονική ικανότητα του αρχαίου κόσμου να ανταποκρίνεται με επιτυχία σε τεχνικά κατασκευαστικά προβλήματα. Ο τρούλος της Αγίας Σοφίας κατέρρευσε επανειλημμένα κατά και αμέσως μετά την ανέγερσή του, ώστε να περιοριστεί τελικά το ύψος του σε τεχνικά ελεγχόμενες διαστάσεις (το 558 μ.Χ., ο Ισίδωρος ο Μιλήσιος ο νεότερος αποκαθιστά τη μορφή του ναού, που είχε καταρρεύσει από σεισμό· αλλά ο σημερινός τρούλος είναι το αποτέλεσμα πρόσθετης επέμβασης από Αρμένιο αρχιτέκτονα που επανήγειρε τον γροθμισμένο και πάλι από σεισμό θάλο του ναού σε ακόμη χαμηλότερο ύψος). Από τότε, μέσα του 6ου μ.Χ. αιώνα, η αρχιτεκτονική αναδιδλώθηκε γενικότερα σε επίπεδα μεγέθους και τεχνικών προκλήσεων πολύ συντηρητικά, μέχρι να φτάσουμε και πάλι στις στατικές υπερβάσεις της γοθτικής ναοδομίας τον 13ο προς 14ο ευρωπαϊκό αιώνα, όπως επίσης στην υπερβατική κατασκευή του τρούλου του Μπρουνελλέσκι στη Φλωρεντία και στις περιπετειώδεις τεχνικές αναζητήσεις του τρούλου του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη από τον Μπραμάντε και τον Μιχαήλ Άγγελο κατά την περίοδο της ιταλικής Αναγέννησης (14ος-15ος ιταλικός αιώνας). Από την ανέγερση της μεγαλειώδους Αγίας Σοφίας που απηχεί την προσωπική δόξα μεγαλείου του αυτοκράτορα Ιουστινιανού αλλά όχι και το καλό του γούστο (το εξωτερικό αισθητικό αποτέλεσμα του ναού παραμένει αμφιλεγόμενο, ενώ ο πολύχρυσος εσωτερικός διάκοσμος δεν αποτελεί κατ' ανάγκην δείγμα αισθητικής ανάπτυξης), στον ελληνικό χώρο επανεμφανίστηκε η αναμέτρηση με τεχνικές κατασκευαστικές προκλήσεις, αλλά και πάλι σε μικρομεσαία κλίμακα, μόλις τον 13ο νεοελληνικό αιώνα, κατά την προσπάθεια στήριξης του κεντρικού τρούλου της Παναγίας της Παρηγορήτισσας στην ιδιόμορφη τετραγωνι-

ρικού χώρου αλλά και βαρύτητας διακόσμησης, συμπυκνώνει στη συνέχεια πραγματικές και ολοκληρωμένες αισθητικές αξίες μόνο στη μικρή και στη μικρομεσαία κλίμακα μεγέθους, όταν δηλαδή γίνεται τέχνη ελληνική.³⁴ Στην κλίμακα αυτήν, και μάλιστα κατά το

οιμένη βάση του στη δεσποτική Άρτα, πρωτεύουσα του Δεσποτάτου της Ηπείρου των Αγγέλων Δουναίων. Ας σημειωθεί ότι η τετραγωνι-οιμένη (21x22) Παναγία η Παρηγορήτισσα αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά και πρωτότυπα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος.

34. Αξιολογώντας αισθητικά την εξωτερική εμφάνιση της Αγίας Σοφίας, το αισθητικό αποτέλεσμα της οποίας είναι θεμιτά αμφιλεγόμενο σε σχέση π.χ. με την ευρυθυμία και μορφολογική ομαλότητα του σύγχρονου της Αγίου Βιταλίου της Ραβέννας, εφόσον ο σημερινός τρούλος είναι τεχνικά «εξοικονομημένος» και προφανώς έχει στεφίσει τον αρχικό σχεδιασμό «αέρα» του οικοδομήματος, και διατρέχοντας νοερά τη γοαυμή εξέλιξη στη συνέχεια της λεγόμενης βυζαντινής αρχιτεκτονικής σε περιορισμένη ακτίνα γύρω από το κέντρο της πρωτεύουσας (κάτι που δυστυχώς εδώ δεν μπορούμε να κάνουμε), οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η αρχιτεκτονική ήταν τέχνη που στο Βυζάντιο λειτουργούσε ως εσωτερική και μόνο διαμόρφωση χώρου και ως αφορμή περύτεχνης εσωτερικής διακόσμησης. Αυτό φυσικά αντιστοιχεί απόλυτα στην ψυχική ενδοστροφή του χριστιανισμού. Η βυζαντινή αρχιτεκτονική ήταν τέχνη εσωτερικής διαμόρφωσης και διαχείρισης του εσωτερικού χώρου. Οι βυζαντινοί αδιαφορούσαν για την εξωτερική μορφολογική πλαστικότητα. Τους απορροφούσε η υποβλητικότητα του εσωτερικού του ναού. Στην εσωτερική διαμόρφωση προσέδωσαν συμβολικές φόρμες (τρούλος, πλατυτέρα, κόγχες), η δομή των οποίων συνιστά και την πραγματική ταυτότητα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Η περιφημη Μονή της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (Καριγιέ Τζαμι) αποτελεί τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση της βασικής αυτής καλλιτεχνικής αντινομίας (αδιαφορία για εξωτερική μορφολογική αρτιότητα – υπερεπένδυση σε αξίες εσωτερικού, εικονογόληση και διακόσμηση). Η Μονή της Χώρας εξωτερικά δεν δικαιούται τον τίτλο του μνημείου. Ο εσωτερικός όμως διάκοσμος (1315-1321), με τα ψηφιδωτά και τα φρέσκα, είναι μοναδικό δείγμα των εξελιγμένων ιδιαίτεροτήτων της βυζαντινής καλλιτεχνικής αντίληψης, σε φάση όμως «αναγεννησιακή». Η Παναγία η Παρηγορήτισσα της Άρτας, στην οποία

πλείστον στον ίδιο τον ελλαδικό χώρο (κατεξοχήν βεβαίως στον Μυστρά, στο εσπέρας της αυτοκρατορίας, όταν η εκ των κάτω και μακρὰν της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας νεοελληνικοποίηση είχε εκ των πραγμάτων προχωρήσει), ο αρχιμάστορας βοήθη την ευκαιρία να λειτουργήσει δημιουργικά-μεταπλαστικά και να αναδείξει διορθωτικά στις μετροήσεις του το ελληνικό κλασικό μέτρο. Είναι εμφανής η διορθωτική παρέμβαση του κλασικού ελληνικού μέτρου στην τελική «εξωτερική» διατύπωση του βυζαντινού ρυθμού (με την πληθώρα των παραλλακτικών μορφών που γνωρίζουμε, πεντάτρουλος κ.λπ.), όπως και η τελική επιβολή του στην κατασκευή του οικοδομήματος, όπου με κομψότητα επιτίθεται η σφραγίδα της δικής του αριμονικής αντίληψης των όγκων. Έτσι ο λεγόμενος βυζαντινός ρυθμός ναοδομίας γίνεται κυριολεκτικά «ελληνικός», και μάλιστα «νεοελληνικός»,³⁵ για να υποστεί στη συνέχεια

αναφερθήκαμε στην προηγούμενη σημείωση, εξωτερικά είναι ένα αισθητικά ουδέτερο «κουτί». Οι βυζαντινές όμως καλλιτεχνικές αξίες είναι «μέσα», εγγιζομένης/εσωτερικευμένες. **Η ελληνική όραση, πάντως, που είναι αεχώριστη από το φως και την καταλαντική ριπτική που το φως ασκεί στους εξωτερικούς όγκους, στην Ελλάδα διόρθωσε αλλά και «ολοκλήρωσε» τη βυζαντινή αρχιτεκτονική επενδύοντας όσο μπορούσε στην εξωτερική πλαστικότητα και αριμονία των όγκων, χωρίς βεβαίως να καταστρατηγήσει τις εσωτερικές συμβολικές και «μυστικές» λειτουργίες περί την άφθρωση του χώρου.**

35. Ο ναός του σόου Λονκά στη Βοιωτία (10ος-11ος αιώνας) και η Μονή Δαφνίου (11ος) αποτελούν ενσυνόπτο υπόδειγμα νεοελληνικής αρχιτεκτονικής ρυθμολογίας. Η Αγία Αικατερίνη της Θεσσαλονίκης παρουσιάζει εντυπωσιακή κομψότητα σε μια σύνθετη ογκομετρική κατανομή. Επίσης οι Άγιοι Θεόδωροι, όπως και πολλοί άλλοι ναοί των Αθηνών (π.χ. ο θαιμάσιος Αγ. Γεώργιος στο κτήμα Βέγκου), στοιχειοθετούν την ολοκληρωμένη αισθητική οικειοποίηση του βυζαντινού ρυθμού από το αριμονικό νεοελληνικό πνεύμα. Η κορύφωση όμως της νεοελληνικής βυζαντινής παραλλαγής συναντάται στις εκκλησίες του Μυστρά (13ος-14ος αιώνας), όπου η χάρις διασταυρώνεται με τη σεμνή, ίσως και μελαγχολική, αντίληψη του δεσποτικού μεγαλείου στα χρόνια της βυζαντινής παρακμής αλλά και της σιωπηλής νεοελληνικής ελπίδας. Θα ήταν όμως προσωπική μου παράλειψη να μην καταθέσω

του ελεύθερου νεοελληνικού βίου την ανεκδιήγητη κακοποίηση με την οποίαν αναπαράγεται στην κακόγουστη ελεύθερη ενοριακή ναοδομία του ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους.³⁶

Στον τομέα τώρα των γραμμάτων, το γεγονός ότι το Βυζάντιο λειτούργησε ως θησαυροφυλάκιο των αρχαίων ελληνικών γραμμάτων, χωρίς όμως να γνωρίζει κανείς πόσα μνημεία του αρχαίου ελληνικού λόγου έχει καταστρέψει ή παραποιήσει σε αντίστοιχο με τη ληλασία των αρχαίων ελληνικών μνημείων βαθμό, δεν αποτελεί ικανό επιχείρημα για την αντικειμενική αξιολόγηση του πολιτισμού του. Η στάση των Αράβων απέναντι στα αρχαία κείμενα που παρέλαβαν από το πρωτοβυζάντιο με την ισλαμική κατάκτηση τον 7ο αιώνα στη Συρία υπήρξε εξίσου, αν όχι κατά τομείς περισσότερο ευσεβής και δημιουργική. Όσον αφορά τα πρωτογενή κείμενα του βυζαντινού λόγου καθ' εαυτά, τα κείμενα αυτά κατά το πλείστον δεν συνιστούν λογοτεχνία ή φιλοσοφία.³⁷ Αν εξαιρέ-

την ελληνική αισθητική μου κατάφαση για τα βυζαντινοβουλγαρικά μνημεία της Αχρίδας (11ος-13ος αιώνας).

36. Πρόκει να διακρίνουμε φιλότιμες έως και επιτυχείς προσπάθειες επώνυμων Νεοελλήνων αρχιτεκτόνων, όπως π.χ. του Αν. Μεταξά, να επαναφέρουν στη μεταελευθερωτική ναοδομία αρχαία κλασικά αρχιτεκτονικά στοιχεία σε μια εκλεκτική κλαυσοβυζαντινή σύνθεση που εμπνέεται ασφαλώς από ανάλογες «αναγεννησιακές» αναζητήσεις στην προ του παρόκ περίοδο στην Ιταλία (π.χ. Άγιος Νικόλαος Σύρου). Ο Άγιος Κωνσταντίνος της Αθήνας είναι επίσης άλλο ένα έργο μεικτής αναφοράς. Στην προσπάθεια αυτή περιττό να σημειωθεί ότι (και πόσο!) διέτρεψε ο Έ. Τσίλλερ. Το γρέμα αυτό δεν κατόρθωσε να επιβληθεί ως κύρια τάση στη νεοελληνική μεταελευθερωτική ναοδομία.

37. Η μόνη εξαίρεση που μπορεί να δεχτεί κανείς για τη βυζαντινή ποιήση είναι η γνήσια ποιητική φωνή του Ρωμανού του Μελωδού, Συροεβραίου μνημογράφου του 6ου μ.Χ. αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως η χρυσή εποχή της χριστιανικής μνημογραφίας. Μετά από αυτόν κανείς δεν θεωρείται ότι πλησίασε το ύψος της ποιητικής του έμπνευσης (πλην του «Ακαθίστου Ύμνου», που και αυτός πλέον αποδίδεται στον Ρωμανό). Και ως προς αυτό λοιπόν το Βυζάντιο δεν κατόρθωσε να ανταγωνιστεί τον καλύτερο πρόωμο εαυτό του που εκπροσωπεί ένας Συροεβραί-

σουμε πατερικά κείμενα αμυγώς θεολογικά, όπως του Γρηγορίου Νύσσης, του Ιωάννη Δαμασκηνού ή του υποτιθέμενου Διονυσίου Αρεοπαγίτη που χαρακτηρίζονται από στοχαστική πρωτοτυπία, τα περισσότερα των «παρπατερικών» ή των μεταπατερικών βυζαντινών κειμένων προσλαμβάνουν **δευτερογενώς την αξία τους από τα κείμενα ή τα αντικείμενα στα οποία αναφέρονται ως φιλολογικοί ή φιλοσοφικοί σχολιασμοί**. Στη συντριπτική πλειονότητά τους είναι απλά αναμασήματα ενός πλούσιου και αειζώνου φιλολογικού παρελθόντος, του αρχαιοελληνικού. Ερμηνεία, αποθησαυρισμός και σχολιασμός που συνεχίζουν την ελληνιστική φιλολογική-γραμματολογική παράδοση των αλεξανδρινών λογίων και σχολιαστών. Κορυφαίο παράδειγμα η ερμηνευτική «Μυριόβιβλος» του πατριάρχη Φωτίου (9ος αιώνας) και τα πο-λύτιμα για την ευθυκρισία τους φιλοσοφικά σχόλια στον Αριστοτέλη του εγκατεστάτου μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ευσταθίου (12ος αιώνας). Η διαφύλαξη, η αντιγραφή, ο σχολιασμός, η γραμματολογική εργασία, όπως και να το κάνουμε όμως, **δεν είναι δημιουργική πολιτιστική παραγωγή**. Δεν είναι λογοτεχνία. Λογοτεχνία το Βυζάντιο δεν παρήγαγε. Και φυσικά δεν παρήγαγε ποίηση. Πρώτον γιατί η προσωπική έμπνευση ήταν απαγορευμένη. Δεύτερον γιατί η αττική καθαρολογία δεν μπορούσε να λειτουργήσει ως ελεύθερη ποιητική γλώσσα. Η ανελευθερία του πνεύματος δεν επέτρεψε στο ελάχιστο την ποιητική διάρρηση του συνολικού βυζαντινού φορμαλισμού. Τα ποιητικά κείμενα των μεγάλων

οὗ Ὁ Ρομανός συνέθεσε τους ύμνους του σε μια απλή, καθαρή ελληνική γλώσσα, χωρίς «αττικίζουσες» ελληνιστικές. Η γλώσσα αυτή κανονικά έπρεπε να αποτελεί υπόδειγμα γλωσσικής γνησιότητας για όλη την επόμενη βυζαντινή γλωσσική παιδεία. Και όμως, από τους χίλιους περίπου ύμνους που υπολογίζεται ότι συνέθεσε στη ζωή του έχει σωθεί ένα πολύ μικρό ποσοστό. Εύλογα προκύπτει το ερώτημα για την απώλεια του μεγάλου έργου του σε ένα κράτος όπου οι αντιγραφές καλόγεροι αφιέρωναν τη ζωή τους στη διαφύλαξη και αντιγραφή των αρχαίων κειμένων. Μήπως η απλή και απροσποίητη γλώσσα του έκανε ώστε το έργο του να μη θεωρείται από τη στεβλή βυζαντινή φιλολογική και λογοτεχνική αξιολόγηση επαρκώς «λογοτεχνικό»;

λων μυστικών, όπως του Ιωάννη της Κλίμακος ή του Σymeώνος του νέου Θεολόγου, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως υψηλή «μεταφυσική ποίηση», αν κάποια ριπή ελευθερίας τα απελευθέρωνε από θεολογικούς και γλωσσικούς καταναγκασμούς. Ότι τα κείμενα αυτά αποτελούν αξίες αναφοράς της παγκόσμιας μυστικής ποίησης και γραμματείας, αυτό ασφαλώς από κανέναν δεν αμφισβητείται. Ο μυστικισμός είναι συστατικό στοιχείο του βυζαντινού πολιτισμού. **Είναι όμως ταντόχρονα και το στοιχείο που αποδυναμώνει την ιστορική σημασία του και τον καθιστά ευάλωτο στην ορθολογική ιστορική κριτική**. Ο αττικισμός τέλος της γλώσσας, η γραπτή δηλαδή έκφραση των Βυζαντινών λογίων σε μια προσποιητή αναχρονιστική γλώσσα, τους σολοικισμούς της ορθότητας η εθνική ξιπασία μας ως Νεοελλήνων μάς υποχρεώνει να τους αξιολογούμε ως αρετή λόγου και καλλιέργεια υφολογικής γνησιότητας και εκφραστικής πρωτοτυπίας, ούτε προδίδει ούτε επιτρέπει ελευθερία πνεύματος. Και, εν πάση περιπτώσει, δεν συνιστά πρωτογενή λογοτεχνική αρετή.

Ας συνέλθουμε. Η μικρογραφία και η μικροδιακοσμητική δεν είναι επιτέλους τέχνες που μπορούν να διασώσουν έναν πολιτισμό συστηματικής μικρολογίας. Η βυζαντινή επίσης μουσική, όσον και αν πιθανολογείται ότι μπορεί να διασώσει, όπως πολλοί θέλουν να ισχυρίζονται,³⁸ στοιχεία της αρχαίας ελληνικής μουσικής παράδοσης, καθώς περιορίζεται μόνον σε ένα ρεπερτόριο θρησκευτικής υμνογραφίας, δεν μπορεί κατ' αρχήν να αξιολογηθεί, και

38. Ανίχνευση στοιχείων αρχαίας ελληνικής μουσικής νοείται μόνον σε σχέση με στοιχεία «μουσικής θεωρίας» και σημειογραφίας. Αποκατάσταση δέγματος «ηχητικών μορφών» της αρχαίας ελληνικής μουσικής δεν φαίνεται ακόμα δυνατή, παρά τις γνώσεις μας πάνω στην αρχαία μουσική θεωρία, τις κατηγορίες/παράλλαγες «μελωδισμού» και τις «υποθέσεις» μας για την προσωδιακή φωνητική εκφορά του λόγου. Για πιθανές επιβιώσεις θεωρητικών αρχών αρχαίας μουσικής στη μουσική εκφορά της βυζαντινής υμνογραφίας ο αναγνώστης ας δει το παλαιό E. Wellesz, *History of Byzantine Music and Hymnography*, καθώς και του ίδιου, «Early Christian Music», στο: *The new Oxford History of Music*, 1954 και εξής (ανατυπώσεις).

μάλιστα σήμερα, σε μια φάση της ιστορίας που έχει πίσω της το έπος ή το θάναμα της ευρωπαϊκής μουσικής. Μοιραία θα αδικηθεί. Οπωσδήποτε όμως, αυτό που εννοούμε συμβατικά «βυζαντινή μουσική» (και καθώς λέγεται «μουσική» και όχι απλώς «υμνογραφία»), αυτή η εξελιγμένη προέκταση της ιουδαϊκής μουσικής των συναγωγών, και αν ακόμα την εγγάβουμε ως «μουσική», με τύπο-τα δεν μπορεί να συγκριθεί με το ηφαιστειώδες βράσιμο ψυχής που υπονοείται και προεξαγγελτικά κρυφακούγεται πίσω από τις δυτικές εκφραστικές και μορφολογικές μουσικές αναζητήσεις, από το απλοϊκό γρηγοριανό μέλος μέχρι τον πολυσύνθετο αριονικό και μορφολογικό αναβαθμό του Παλαιστρίνα. Τίποτα, τέλος πάντων, από όλα αυτά δεν αναιρεί τον σκοταδιστικό χαρακτήρα του βυζαντινού πολιτισμού, του βυζαντινού **αντιπνεύματος** που ηδονιζόταν με τον θεολογικό παραλογισμό, ούτε την αροντική ή επιρροή που έχει ασκήσει στα πνεύματα των βαλκανικών λαών που υπήρξαν τα θύματά του. Η βυζαντινή παράδοση συνετέλεσε ώστε ο ατυχής νεοελληνισμός να έχει πίσω του ένα **υπερχλιόχρονο φροντιστήριο παραλογισμού**. Με ποιες ιστορικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις να ανασυντάξει αργότερα αποτελεσματικά την ελεύθερη ζωή του; Και αν το Βυζάντιο, στα πλαίσια του απόλυτα αποδεκτού πολιτισμικού και πολιτικού του μπεριαισμού, αποδύθηκε με επιτυχία στον εκπολιτισμό των βαρβάρων Σλάβων (και μόνον αυτών), πρώτον: απ' όλους αυτούς τελικά εξεπολίτισε μόλις τους μισούς. Τους άλλους μισούς τους εξεπολίτισε η ανταγωνίστρια ρωμαϊκή εκκλησία. Δεύτερον: αυτοί που προσέλαβαν το χριστιανισμό από το Βυζάντιο σίγουρα στη συνέχεια του βίου τους δεν πήγαν και τόσο ικανοποιητικά όσο αυτοί που προσέλαβαν τη θρησκεία τους και τον πολιτισμό τους από τη Ρώμη. Για το «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»³⁹ μόνον ο ίδιος ο Ρου-

39. N. Jorga, *Byzance après Byzance*, Βουκουρέστι, 1971 και ελληνική μετάφραση: *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, εκδόσεις Gutenberg, 1985. Παράμενει έργο αναφοράς, παρά τον στενά φιλογολικό και γραμματικό λόγο του χαρακτήρα. Το θέμα πάντως και το αντιζείμενο περιμένουν κάποιον σύγχρονο εμπνευσμένο ιστορικό, ικανό να συνδυάσει τη γε-

μάνος ιστορικός N. Jorga έχει λόγους να περιφανένεται. Τρίτον, ο εκπολιτισμός αυτός των Βαλκανίων και της Ρωσίας λίγο έλειψε να «σλαβώσει» αντί να ελευθερώσει και τους ίδιους τους Νεοέλληνες. Τους τελευταίους όμως προτίμησε εν τέλει να τους τουρκέψει, αφού από τη χριστιανική θεοκρατία τους παρέδωσε δέξιμους στην άξια φυσική του διάδοχο, τη μουσουλμανική τουρκοκρατία. Τα υπόλοιπα λέγονται στο κείμενο που ακολουθεί.

Μικρή μόνον σημείωση: Οι πρώτες επιγραμματικές διατυπώσεις κάποιων σκέψεων αυτού του μαχητικού βιβλίου έχουν για πρώτη φορά δει το φως της δημοσιότητας σε μια μικρή έκδοση τσέπης στις εκδόσεις Ροές: Ρενιέρης - Γεννημάς, *Τι είναι η Ελλάς;*, Ροές, σειρά microMEGA, 1998. Μέρους επίσης από το προηγούμενο έχει επισυναφθεί ως επίμετρο στην έκδοση του ίδιου εκδοτικού οίκου: Αδαμάντιος Κοραής, *Επιστολές προς το έθνος*, Β' αναθεωρημένη έκδοση, Ροές, σειρά microMEGA, 2010, σελ. 99-116. Για την πληρέστερη τέλος κατανόηση της περί εθνικού εκσυγχρονισμού συλλογιστικής αυτού του βιβλίου, θέλω να παραπέμψω στο έργο του καθηγητή Νικηφόρου Διαμαντούρου με τίτλο *Πολιτισμικός διψισμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της με-*

ωπολιτική με τη γεωπολιτισμική διάσταση της μεταβυζαντινής κληρονομιάς. Ας σημειωθεί ότι η προς Ανατολάς διεύθυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης που συντελέστηκε το 2004 και συμπεριέλαβε και άλλες (πλην της Ελλάδας) χώρες της παλαιάς βυζαντινής «κοινοπολιτείας» (Dimitri Obolensky), όπως τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, ρίχνει καινούργιο φωτισμό στο αντιζείμενο. Μέσα στην προς Ανατολάς διεύθυνση της Ευρωπαϊκής Ένωσης συναντάται, προκειμένου να συναρθεθεί σε μετανεωτερική ευρωπαϊκότητα, η ρωμαϊκή ευρωπαϊκή παράδοση του Καρόλου μάγνου με την ανατολική ρωμαϊκή παράδοση της βυζαντινής κοινοπολιτείας. Η οικονομική εξέλιξη αυτής της περιοχής, σε συνδυασμό με τις πολιτισμικές ζητούσεις που βασίμως αναμένονται ως αποτέλεσμα της συνολικής «ευρωπαϊκής» μόχλευσης στη συγκεκριμένη περιφέρεια, αποτελεί κατά τη γνώμη μας (γνώμη ανώτατου Ευρωπαϊού λειτουργού που δραστηριοποιήθηκε έντονα στην «ενδιάμεση» αυτή περιοχή κατά την περίοδο 1994-2000) την πιο ενδιαφέρουσα σελίδα αποτελεσμάτων που προσδοκούμε από την ενοποιητική διαδικασία.

ταπολίτευσης, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2000. Ο χρονικός ορίζοντας της διατύπωσης των σκέψεων και στα δύο βιβλία συμπίπτει απόλυτως. Είναι σκέψεις της δεκαετίας του '90, η οποία έχει επίσημα χαρακτηριστεί «δεκαετία του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού», εφόσον τα εκσυγχρονιστικά πολιτικά της εγχειρίσματα κατέληξαν με τυπική επιτυχία (σύζητηση, είναι η αλήθεια, επί της ουσίας, όπως αναλύεται μέσα στο βιβλίο) στην ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Οικονομική και Νομισματική Ένωση. Το θεωρητικό όμως κατά βάση έργο του καθηγητή Ν. Διαμαντούρου παρέχει το αναγκαίο θεωρητικό πλαίσιο για την πληρέστερη κατανόηση των σκέψεων του προκειμένου πολιτικού βιβλίου.

Την ιδέα να συμπαραθέσω ομοιογενή κείμενα από διάφορες ευκαιρίες σε ένα λιτό εγκόλπιο νεοελληνικής αυτογνωσίας χρωστώ στον ανεκτίμητο φίλο και διεγερτικό συνομιλητή δεκαετιών, μαχητικό δημοσιογράφο Αλέξανδρο Βέλιο. Τον ευχαριστώ για την κατ' εξακολούθηση λειτουργία του ως συγγραφικού μου πτερινστήρα. Στο βιβλίο αυτό η αρχική πρόθεση της συμπαραθέσης ομοιογενών ευκαιριακών κειμένων υπερέβη το στόχο της και κατέληξε σε ενιαίο πόνημα, οργανικά ομοιογενές. Ευχαριστίες όμως βαθύτατες οφείλω και στον εκδοτικό οίκο Ροές και στον ευπατρίδη του κόσμου του βιβλίου δρ.α Ελευθέριο Καρτάκη για την εγκάρδια φιλοξενία των ανήσυχων κειμένων μου στις λιτές, κομψές, ευανάγνωστες και μορφωτικές εκδοτικές του σειρές.

Π.Γ.

Α'

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ: Ο ΑΚΟΙΝΩΝΗΤΟΣ ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ

Είναι κοινός ιστορικός τόπος ότι η εθνεγερσία του 1821 και η ελληνική εθνική απελευθέρωση ως ιστορικά γεγονότα ωρίμασαν και συντελέστηκαν κάτω από τον αστερισμό των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης (1789). Η αίγλη των γαλλικών επαναστατικών ιδεωδών και η ένταση του αστικοφιλελεύθερου ιδεολογικού πυρετού που η ναπολεόντεια εποποιία είχε διασπείρει σε ολόκληρη την Ευρώπη δεν άφησαν ανεπηρέαστους τους από τα μέσα του 18ου αιώνα διάχυτους στην πολιτικά παλλόμενη Γηραιά Ήπειρο δυναμικούς εμπορικούς και μορφωτικούς θύλακες της ελληνικής διασποράς.

Ο γαλλικός Διαφωτισμός του 18ου αιώνα, του «αιώνα των φώτων», και οι παράγωγες πολιτικές του μορφοποιήσεις πυροδότησαν νορρίς στις ανά την Ευρώπη εστίες της ευρύτερης νεοελληνικής διασποράς ένα αξιοσημείωτο κίνημα νεοελληνικού Διαφωτισμού (1774-1830). Κυριότερος, δημιουργικός ρος αλλά και έσχατος ίσως ιστορικός εκφραστής του διανοητικού και πολιτικού αυτού ρεύματος πριν από τη συγχρότηση του νεοελληνικού βασιλείου υπήρξε η εθναρχική μορφή τού εκ Χίου διανοουμένου Αδαμάντιου Κοραή (1748-1833).

Τα ρεύματα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού συνέρρεαν βαθμιδόν εκ της διασποράς και στην υπόδουλη Ελλάδα, διαμέσου της οικονομικής και πνευματικής ελευθεροκοινωνίας που οι πιο ανεπτυγμένες ελληνικές κοινότητες είχαν αποκαταστήσει ικανοποιητικά με την Εσπερία (Ιωάννινα-Ζαγόρια, Αιπτε-λάκια, Πήλιο, Δημητσάνα, ευνοήτως τα ναυτιλλόμενα νησιά